

Bachelor Scriptie

De receptiegeschiedenis van klassieke werken in de Karolingische tijd

Naam: Ruben Smits

Studentnummer: S4837347

Studie: Geschiedenis

Radboud Universiteit Nijmegen

woordenaantal: 9777

Inhoudsopgave

Voorblad	p. 1
Inhoudsopgave	p. 2
Inleiding	p. 3 t/m 7
Hoofdstuk 1: De receptie van Martianus Capella's <i>De Nuptiis Filologiae et Mercurii</i>	p. 8 t/m 15
Deel I: Lupus van Ferrieres	
Deel II: Einhard	
Deel III: Alcuin van York	
Deel IV: Prudentius van Troyes	
Deel V: Anonieme bron	
Hoofdstuk 2: De receptie van Vergilius' Aeneid	p. 16 t/m 19
Deel I: Theodulf van Orleans	
Deel II: Ermenrich Van Ellwangen	
Conclusie	p. 19 & 20
Literatuurlijst	p. 20 & 21
Bijlages	p. 22 t/m 30

Inleiding:

In de eenentwintigste eeuw is het in onze moderne westerse maatschappij voor de meeste mensen relatief eenvoudig om toegang te krijgen tot onderwijs om een basis te vormen voor eenieders persoonlijke intellectuele ontplooiing. Moderne natiestaten hebben onderwijssystemen opgetuigd om hun burgers vanaf een jonge leeftijd via scholen en vervolgens via vervolgonderwijs zoals universiteiten op te leiden om een functie in de maatschappij te kunnen bekleden en om de algemene kennis van mensen te vergroten. Hoewel ons moderne systeem van onderwijs is voortgekomen uit de infrastructuur van educatie uit vroegere samenlevingen en veel gelijkenissen kent met eerdere onderwijsvormen heeft deze ook een eigen dynamiek die uniek is voor de huidige tijd. We kunnen spreken over een unieke intellectuele cultuur. Binnen die cultuur maken we als samenleving binnen ons onderwijssysteem keuzes met betrekking tot waar we aandacht aan besteden om te bestuderen en wat we vervolgens overbrengen aan jongere generaties. Deze keuzes worden vaak gemaakt tegen de achtergrond van eigentijdse maatschappelijke belangen; de *zeitgeist* van een samenleving. In deze scriptie zal de aandacht worden gevestigd op een onderwijssysteem uit een vroegere samenleving om daarbij de unieke eigentijdse dynamiek van de ontwikkeling van onderwijs te illustreren en de maatschappelijke belangen die daarbij een rol speelden zullen worden blootgelegd.

Om dat doel te bereiken moeten we de klok een aantal eeuwen terug zetten. Dan bevinden we ons in de achtste en negende eeuw na Christus, de tijd van de Karolingers. De intellectuele cultuur zag er in die tijd totaal anders uit; zo waren bijvoorbeeld niet scholen en universiteiten de belangrijkste intellectuele instituties maar lag die rol bij de kloosters. Op kloostercomplexen zoals in Fulda kwamen vanuit alle uithoeken van het rijk leerlingen bijeen om te leren van ervaren en geleerde monniken. Anders dan in het moderne onderwijs hadden de kloosters niet als doel om de samenleving als geheel op te leiden. Kloosters waren voornamelijk religieuze instituties die bedoeld waren om monniken op te leiden zodat zij de geschikte vaardigheden konden beheersen om bijbelstudie uit te voeren. Het was een periode waar er in een hoog tempo veel veranderingen plaatsvonden en deze veranderingen waren zichtbaar in de manier waarop er binnen de kloosterwereld wordt omgegaan met de verspreiding en ontwikkeling van kennis door middel van het lezen, kopiëren, bewerken en becommentariëren van veelal antieke teksten.

Dit proces stond niet op zichzelf; het speelde zich af binnen in een bredere maatschappelijke context van de *karolingische renaissance*. De Karolingische renaissance, was een historische episode die wordt aangeduid door historici als een periode van heropleving van antieke cultuur.¹ Anders dan de *renaissance* van de late middeleeuwen, gaat het hier niet om een herwaardering van klassieke kunst en architectuur maar om een proces waarbij er specifiek een herwaardering kwam van klassieke literatuur: de werken van Griekse en Romeinse schrijvers en dichters. Dit vindt plaats door de geestelijke hervormingen die werden gestart door Pepijn de Korte (r. 751-768) en werden voortgezet onder het bewind van Karel de Grote (r. 768-815). Met de aanstelling van Alcuin van York (c. 735-814) als het hoofd van de kathedraalschool in Aken kwamen deze invloeden terecht bij de kloosters en wordt het Karolingische apparaat van educatie gestaag uitgebreid met een belangrijke rol voor de studie van klassieke werken.

¹ Er is een uitgebreid academisch debat gaande over de karolingische renaissance. Onderzoekers zijn het niet altijd eens over de impact van dit fenomeen. Sommige onderzoekers hanteren de visie dat de heropleving van antieke literatuur in deze periode een grote impact had op de ontwikkeling van educatie. Andere onderzoekers waken voor het te veel romantisieren van deze periode door deze te vergelijken met de renaissance van vijftiende en zestiende eeuw.

Naast de Karolingische renaissance had de factor religie ook een grote impact op de ontwikkeling van educatie in deze periode. Deze twee invloeden waren soms met elkaar in strijd.² Door de herwaardering van klassieke teksten werd er door de vrome christelijke monniken veel tijd besteed aan het lezen van ‘heidense’ teksten, een praktijk die de potentie had om in conflict te komen met de primaire taak van de monniken; namelijk bijbelstudie. De innige band tussen religie en educatie in deze periode doet ons afvragen hoezeer (institutionele) religie zich liet gelden in de intellectuele ontwikkelingen die plaatsvonden in deze periode en of er zelfs actief religieus gemotiveerde limieten werden gesteld in wat men wel en niet mocht bestuderen. De rol van religie wordt treffend weergegeven door John Contreni: “*Both the impetus and goal of Carolingian education were religious. But while a curriculum centered on religion might seem excessively narrow to modern educators, the all-pervasive nature of religion in the minds of Carolingian teachers and some politicians (but not all medieval people) assured that religiously centered studies would be far-reaching and socially significant.*”³

Dat religie een regulerende rol had in educatie is waar te nemen in tastbare en aantoonbare voorbeelden zoals het vaststellen van een religieus gemotiveerd curriculum en het van bovenaf reguleren wie er wel en niet mocht studeren in de kloosters. Maar er waren ook subtielere manieren waarop religie invloed had op educatie. Daarom moeten we dit vraagstuk verder specificeren. We kunnen onszelf afvragen in hoeverre er een proces van zelfregulering bestond binnen het kloosterwezen waar individuele monniken elkaar tot de orde riepen op het moment dat er werd afgeweken van de beoogde manier van tekststudie. In deze scriptie zal dit proces van zelfregulering worden uitgelegd aan de hand van een paar specifieke casussen. Voor sommige monniken was het bestuderen van klassieke teksten namelijk controversieel. Veel van deze klassieke teksten hadden een ‘heidens’ of in ieder geval een niet-christelijk karakter en ze stonden bol van verwijzingen naar heidense goden, mysterieuze allegorieën en kosmologische opvattingen die radicaal afweken van het dominante christelijke wereldbeeld. Binnen dit spanningsveld moesten Karolingische monniken opereren en zij moesten rekening houden met dit verschil tussen de christelijke context waarin zij zelf leefden en de heidense context waarin de auteurs van de antieke werken die zij bestudeerden leefden. Hoe zij daarmee omgingen in hun dagelijkse werk waarin zij deze teksten bestudeerden, kopieerden, bewerkten en becommentarieerden biedt ons veel inzichten over de *zeitgeist* van de karolingische tijd. Dit onderzoek zal zich richten op twee casussen waarbij de invloed van religie op de intellectuele ontwikkelingen in de Karolingische periode leidend is geweest voor de manier waarop deze antieke teksten werden ontvangen door de Karolingische monniken. Het gaat specifiek om de receptie van twee antieke teksten binnen de Karolingische context: ‘*De Nuptiis Philologiae et Mercurii*’ een belangrijk encyclopedisch werk van Martianus Capella(fl. 375-425) dat de basis vormde voor de toevoeging van de ‘zeven liberale kunsten’ aan het curriculum van het Karolingische kloosteronderwijs en de ‘*Aeneid*’ het immens populaire heldenepos van Vergilius(c. 70-19 v.c.) over Aeneas en de ontstaansmythe van Rome. Deze twee werken kennen een rijke commentaartraditie die grotendeels is ontstaan tijdens de Karolingische periode. Deze werken zijn relevant aangezien de commentaartradities van deze werken in het huidige academische debat veel aangehaald worden om te beargumenteren dat de receptie van de antieke teksten met hun vele verwijzingen naar het heidendom relatief probleemloos was ondanks het spanningsveld tussen het heidendom en het christendom.⁴ Dit onderzoek zal deze visie proberen te toetsen door te kijken naar ander bronnenmateriaal dan enkel de commentaartradities om de nuances binnen het huidige academische narratief aan te scherpen. De

² Mariken Teeuwen, ‘Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious Learning in the Middle Ages’, in: Concetta Giliberto and Loredana Teresi eds., *Limits to Learning* (Leuven, 2013) 68.

³ John Contreni, ‘Learning for God: Education in the Carolingian Age’, *The Journal of Medieval Latin* 24 (2014) 89

⁴ Teeuwen, ‘Seduced by Pagan Poets and Philosophers’, 66.

bronnen die in dit onderzoek onderzocht worden bestaan uit een kleine selectie correspondentie en gedichten waarin kritiek geuit werd op het bestuderen van klassieke heidense teksten zoals die van Martianus Capella en Vergilius. *De Nuptiis* en de *Aeneid* zijn niet de enige teksten die bekritiseerd werden maar deze teksten zijn vanwege hun wijde verspreiding onder de karolingische kloosters uitermate geschikt om als een kapstok te dienen voor de bredere discussie omtrent de controverse van het gebruik van heidense bronnen in de Karolingische monastieke context. Door middel van een bronanalyse zal de inhoud van de kritiek die waar te nemen is in de correspondentie en gedichten van een aantal Karolingische auteurs gebruikt worden om te bepalen in hoeverre het beeld van de receptie van de Karolingers ten opzichte van heidense teksten die door historici geschetst wordt door het onderzoek naar commentaartradities op de werken van Martianus Capella en Vergilius een representatief beeld is voor deze periode.

Voordat we ons richten op de inhoudelijke bronanalyse zal er nu eerst een overzicht volgen van de huidige staat van het debat. De meeste historici die zich bezighouden met de Karolingische receptie van werken als *De Nuptiis* en de *Aeneid* hebben zich gericht op het bestuderen van de commentaren en *glosses*⁵ die zijn overgeleverd door de Karolingische monniken. Bij het lezen en kopiëren van klassieke teksten schreven de monniken veelvuldig mee en voegden zij in de kantlijn van de werken zelf een stuk tekst toe.⁶ Daarin wordt de tekst becommentarieerd; soms in een paar regels maar er zijn ook meer uitgebreide commentaren teruggevonden.⁷ Door alle commentaren te verzamelen en in een reeks te plaatsen hebben historici een commentaartraditie op deze werken kunnen reconstrueren over een langere periode. Deze is zeer bruikbaar om te achterhalen hoe de monniken omgingen met de teksten. Zo werd er soms bij het kopiëren van teksten bijvoorbeeld de keuze gemaakt door een monnik om een aanpassing te maken aan de tekst om de historische nauwkeurigheid tussen verschillende versies te waarborgen of om de inhoudelijke betekenis van de tekst aan te passen.⁸ Hoewel de meeste historici de visie erop na houden dat de heidense context van *De Nuptiis* en de *Aeneid* niet als bijzonder problematisch ervaren werd door de Karolingische commentatoren benadrukt de Nederlandse onderzoeker Mariken Teeuwen in haar essay *Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious Learning in the Early Middle Ages* dat er wel degelijk een aantal bezwaren waren tegen het gebruik van heidense werken die een uiting vonden binnen de Karolingische intellectuele wereld. Zij benoemt en bespreekt een aantal historische figuren die hun afkeur uitspraken van de rondgang van dit soort heidense teksten binnen het kloosterwezen. De figuren die ze hierbij aanhaalt zijn ook niet de minsten: Alcuin van York, Einhard, Theodulf van Orleans, Ermenrich van Ellwangen, Lupus van Ferrieres en Prudentius van Troyes.⁹ Hoewel Teeuwen de correspondentie en gedichten van deze prominente figuren uit de karolingische kloosterwereld aanhaalt om te illustreren dat er niet alleen een positieve receptie was op heidense werken beschouwd zij deze bronnen wel als een uitzondering.¹⁰ Ondanks het bestaan van de kritiek van deze figuren constateerde zij dat er een overwegend enthousiasme heerste onder monniken om zich bezig te houden met deze teksten; ingegeven door de *renovatio* van antieke literatuur die plaatsvond tijdens de karolingische renaissance. De heidense inhoud van deze werken vormden dus geen onoverkomelijk

⁵ Volgens Haijo Jan Westra is er een wezenlijk verschil tussen *glosses*, wat over het algemeen relatief korte commentaren waren in de kantlijn die voornamelijk terug te voeren zijn op de karolingische periode en de meer uitgebreide commentaren die pas vanaf de twaalfde eeuw opduiken. Hier bestaat enige nuance tussen aangezien het dateren van de commentaren die vaak anoniem waren een ingewikkelde opgave is, er zijn ook langere commentaren die toegeschreven worden aan de karolingische periode maar daar bestaat uitgebreid debat over.

⁶ Teeuwen, 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers', 70

⁷ Haijo Jan Westra, *The Berlin Commentary on Martianus Capella's De Nuptiis Philologiae et Mercurii Book I* (Leiden, 1994). 9.

⁸ Haijo Jan Westra, *The Berlin Commentary*, 10-11.

⁹ Teeuwen, 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers', 66-67.

¹⁰ Ibidem, 70.

obstakel voor deze monniken om zich bezig te houden met deze werken volgens Teeuwen.¹¹

Deze visie wordt nog verder uitgelicht door Natalia Lozovsky in *Perceptions of the Past in Ninth-Century Commentaries on Martianus Capella*. Lozovsky plaatst het systeem van educatie in de middeleeuwen dat gehanteerd werd door de Karolingers in het verlengde van bestaande klassieke tradities.¹² Doordat veel van de beschikbare middeleeuwse kennis afkomstig was uit teksten uit de oudheid die autoriteit genoten was volgens haar een vruchtbare relatie tussen antiek heidendom en middeleeuws christendom binnen de geleerde wereld een logisch gevolg.¹³ Haar studie is vooral gebaseerd op *De Nuptiis* in het bijzonder en onderzoekt hoe er teruggekeken werd naar het antieke verleden door de Karolingers door middel van het kijken naar de commentaartraditie van 'De Nuptiis'.¹⁴ Hierbij maakt zij een onderscheid in hoe de Karolingische monniken de historische betrouwbaarheid van het werk van Martianus inschatten aan de hand van twee begrippen: *Historia* en *Fabula*.¹⁵ De Karolingers gebruikt dit onderscheid volgens Lozovsky om de mythologische voorstellingen in *De Nuptiis* af te kunnen doen als een fabel en andere informatie bijvoorbeeld over het leven van Romeinse keizers te duiden als waargebeurde historie.¹⁶ Volgens Lozovsky wordt dit niet alleen beperkt tot het aanstippen van het verschil van *historia* en *fabula*. Er was volgens haar ook sprake van dat de Karolingische monniken actief probeerden om *historia* in *fabula* te ontwaren.¹⁷ Met andere woorden: het opzettelijk reconstrueren van een mythisch verhaal naar een historische vertelling. Dit wordt door de monniken in de praktijk gebracht door correcties te maken in de tekst bij het kopiëren en door in de kantlijn van de tekst een nieuwe interpretatie toe te voegen. Lozovsky's onderzoek kijkt echter uitsluitend naar de commentaren en niet naar andere bronnen. Zij concludeert dan ook voornamelijk dat er positief werd teruggekeken op deze teksten en dat monniken deze teksten nuttig vonden zodat zij materiaal hadden waarbij zij de concepten *historia* en *fabula* op konden toepassen.¹⁸

Er zijn ook historici die meer de focus leggen op het algemene beeld van de context waarin Karolingische monniken opereerden, in plaats van puur op de commentaartraditie. John Contreni is daar een goed voorbeeld van. Contreni richt zich meer op ontwikkelingen op een macroniveau die de intellectuele cultuur op microniveau in kloosterscholen en universiteiten mede vormgaven in plaats van op de commentaren zelf. Hij bespreekt hierbij de belangrijke rol van religie maar ook de fragmentarische structuur van educatie en de infrastructuur van communicatie als factoren die bijdroegen aan een specifieke context waarin werken zoals die van Martianus gedeeld en verspreid konden worden.¹⁹ Hierbij legt Contreni de nadruk op het belang van monniken om geletterd te zijn. Het verbeteren van de leesvaardigheid was een belangrijk impuls voor monniken om teksten als die van Martianus en Vergilius veelvuldig te bestuderen. Hierbij veranderde in deze periode volgens Contreni de verhouding tussen christelijke en seculiere educatievormen. Het investeren in aanbrengen van collecties van klassieke werken, het bewaren en systematiseren van antieke kennis en het kopiëren en verspreiden van deze werken werden belangrijker in deze periode en waren dus een belangrijke stap in de ontwikkeling van de Karolingische educatie. De bezwaren tegen de heidense inhoud van sommige werken wogen niet op tegen het belang van de ontwikkeling van de

¹¹ Teeuwen, 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers', 66-70.

¹² Natalia Lozovsky, 'Perceptions of the Past in Ninth-Century Commentaries on Martianus Capella', In: Mariken Teeuwen and Sinead O'Sullivan eds., *Carolingian Scholarship and Martianus Capella: Ninth-Century Commentary Traditions on 'De Nuptiis' in Context* (2011) 124.

¹³ Natalia Lozovsky, 'Perceptions of the Past', 124.

¹⁴ Ibidem, 124.

¹⁵ Ibidem, 126-127.

¹⁶ Ibidem, 126-128.

¹⁷ Ibidem, 129.

¹⁸ Ibidem, 125-129.

¹⁹ John Contreni, 'Learning for God', 89.

kloostersscholen als een begin van de institutionalisering van educatie en geletterdheid volgens de studie van Contreni. Contreni zegt daarover: ‘*Schools in the Carolingian age functioned within a context of political fragmentation, geographic isolation, institutional insecurity, limited communication, limited and unequal distribution of resources, and frequent political and social violence. Thus, the history of education in the Carolingian period was discontinuous. Nevertheless, reform movements made education and learning socially significant. At the heart of the reforms was a profound respect for the power of books and their texts to lead Europeans to truth. The collection, organization, and systematization of knowledge in book form is the principal achievement of Carolingian schools and their teachers. The continuity of Carolingian education, so difficult to observe in human and institutional terms, is implicit in the texts teachers and scholars created*’²⁰ Contreni benoemt de groep monniken die wel kritiek had op de studie van heidense teksten een ‘rigoreuze minderheid’: “*Some rigorists thought that Christian learners needed only divine wisdom and that secular learning might corrupt them.*”²¹

Sinead O’Sullivan een andere onderzoeker gespecialiseerd in Karolingische manuscripten en commentaartradities positioneert haar onderzoek in het verlengde van de visies van Teeuwen, Contreni en Lozovsky. O’Sullivan onderzocht de verschillende ‘gloss traditions’ op de werken van Martianus en Vergilius. Zij stelt, in navolging van Teeuwen, dat voor de vroegste golf aan commentaren op *De Nuptiis* de heidense thematiek juist een actieve aantrekkende werking had in plaats van een afschrikkende werking.²² Zij draagt eveneens het bestaan van een rijke commentaartraditie aan als het belangrijkste argument om dit te veronderstellen.²³ Daarnaast beargumenteert zij dat veel antieke teksten zoals die van Martianus Capella en Vergilius bijzonder geschikt waren om te onderzoeken voor monniken vanwege de groeiende nadruk op het ‘encyclopedisme’.²⁴ Het encyclopedisme is een proces dat voortkwam uit de karolingische renaissance waarbij er in toenemende mate antieke teksten werden verzameld, samengevat, bewerkt en gekopieerd. In deze periode werd dit proces in een versneld tempo geprofessionaliseerd.²⁵ Daarmee neemt O’Sullivan dezelfde ontwikkelingen waar als Contreni.

In het academische debat zijn op dit moment de verschillen tussen historici over de receptie van antieke werken door karolingische monniken dus niet heel groot. In de hoofdstukken die volgen zullen de nuances in dit debat opgezocht worden door te onderzoeken hoe onze blik op de receptie van heidense teksten door karolingische monniken veranderd als we deze bekijken door de lens van correspondentie en gedichten uit de karolingische tijd in plaats van door te kijken naar de commentaartraditie.

²⁰ John Contreni, ‘Learning for God’, 89.

²¹ John Contreni, ‘Learning for God’, 93.

²² Sinead O’Sullivan, ‘Obscurity, Pagan Lore and Secrecy in Glosses on Books I-II From the Oldest Gloss Tradition’, In: Mariken Teeuwen and Sinead O’Sullivan eds., *Carolingian Scholarship and Martianus Capella: Ninth-Century Commentary Traditions on ‘De Nuptiis’ in Context* (2011) 115.

²³ Sinead O’Sullivan, ‘Obscurity, Pagan Lore and Secrecy’, 100.

²⁴ Sinead O’Sullivan, ‘Glossing Vergil and Pagan Learning in the Carolingian Age’, In: *Speculum* 93:1 (2018) 133.

²⁵ Sinead O’Sullivan, ‘Glossing Vergil’, 133.

Hoofdstuk 1: De receptie van Martianus Capella's *De Nuptiis Filologiae et Mercurii*

In dit hoofdstuk zal de receptie van Martianus Capella's²⁶ *De Nuptiis Filologiae et Mercurii* zoals die is gereconstrueerd door middel van de studie naar de handschriften van diens middeleeuwse commentatoren getoetst worden door te kijken of deze visie standhoudt als er ook andere bronnen worden meegenomen in deze analyse. *De Nuptiis* is een antiek encyclopedisch werk geschreven door Martianus Capella uit de vijfde eeuw na Christus.²⁷ Het werk is een collectie van antieke kennis weergegeven in een allegorische dichtvorm. In het werk volgt de lezer het narratief van de god Mercurius die op zoek gaat naar de perfecte bruid. Gedurende het verhaal komt Mercurius verschillende kandidaten tegen. Deze karakters stellen elk een gebied van kennis voor. Na een lange kosmologische reis komt Mercurius uiteindelijk uit bij de personificatie van de filologie. De narratieve structuur van de tekst wordt door Martianus gebruikt om de seculiere kunsten; de *Artes Liberales*, in een encyclopedische stijl samen te vatten. Dit werk vormde later de basis voor een educatief curriculum dat een onderdeel was van de opleiding van monniken aan de kloostersscholen uit de achtste en negende eeuw.²⁸ *De Nuptiis* was een ideaal werk om te gebruiken als schoolboek omdat het een complete en betrouwbare bron van informatie vormde over de *Artes Liberales* die zeer gedetailleerd was maar tegelijkertijd niet ondoenlijk langdradig was.²⁹ De correspondentie en gedichten die in dit hoofdstuk worden besproken geven een weergave van hoe dit in de praktijk beleefd werd door deze monniken.

Deel I Lupus Van Ferrières

De eerste van deze collectie bronnen die een indicatie geeft van de receptie van *De Nuptiis* is een briefwisseling tussen Lupus van Ferrières en Ebrard.³⁰ Deze brief wordt gedateerd voor het jaar 862 (de sterfdatum van Lupus)³¹. Lupus van Ferrières (c. 805-862) geboren als *Lupus Servatus* schrijft in

²⁶ Veel van de aspecten van het leven van Martianus Capella zijn nog onduidelijk. In de academische literatuur wordt er druk gespeculeerd over de mogelijkheid dat hij actief was in de politieke kringen van Carthago als bestuurder of als jurist, maar ook zou hij mogelijk een leraar in de retoriek of een grammaticus geweest kunnen zijn. – William Stahl & Richard Johnson., *Martianus Capella and the Seven liberal arts: Volume I The Quadrivium of Martianus Capella* (New York, 1977). 18.

²⁷ In de periode dat Martianus Capella zijn werk schreef was de klassieke cultuur al aan het begin van verval en de heidense goden werden steeds minder aanbeden. Het seculiere educatiesysteem dat gevestigd was in tal van Romeinse *Municipia* was langzaam plaats aan het maken voor een nieuw religieus educatief programma dat georganiseerd werd in de kloosters en op zijn hoogtijdagen kwam eeuwen later onder de Karolingers. Hoewel het Romeinse systeem van educatie deze transitie niet overleefde lukte dat wel met het werk van Martianus Capella. – John Contreni, 'Learning for God', 91.

²⁸ Rita Copeland & Ineke Sluiter, *Medieval Grammar and Rhetoric: Language Arts and Literary Theory, AD 300-1475* (New York, 2009) 148.

²⁹ Rita Copeland & Ineke Sluiter, *Medieval Grammar*, 148.

³⁰ Zie bijlage 1.

³¹ Een preciezere datum is nog niet vastgesteld. Wel kunnen we opmerken dat de bulk van de correspondentie van Lupus de Ferrières geschreven is na 840, het jaar dat Lupus aangesteld wordt als abt van het klooster in Ferrières. Dat maakt het aannemelijk dat ook deze brief uit die periode stamt. De brief zou ook eerder geschreven kunnen zijn daar de vroegste brief van Lupus die is teruggevonden wordt gedateerd op 829 na Christus. Volgens Regenos was Lupus vanaf zijn terugkeer in Ferrières na een periode van studie in Fulda onder Hrabanus Maurus in 836 tot aan zijn aanstelling als abt in 840 al de primair verantwoordelijke voor alle officiële correspondentie vanuit het klooster in Ferrières. Alle dateringen die Regenos voorstelt stammen uit een eerdere Franse vertaling van Leon Levillain. Levillain plaatst de brievencollectie van Lupus ook in een chronologische volgorde en plaatst deze brief daarbij helemaal aan het einde wat zou kunnen betekenen dat in Levillain's optiek deze bron kort voor 862 geschreven zou moeten zijn maar daar wordt geen toelichting bij gegeven. Stofferahn, werpt op dat de brief wellicht geschreven zou kunnen zijn rondom Lupus aanstelling als de abt van Ferrières.

deze brief een familielid genaamd Ebrard aan. Naast een familierelatie blijkt uit de brief dat Lupus en Ebrard ook veel contact hadden over zaken gerelateerd aan het kloosterleven en Bijbelstudie.³² Zo blijkt uit de openingsparagraaf van de brief dat Ebrard met enige regelmaat Lupus opzoekt om van hem te kunnen leren. Hoewel er weinig informatie is overgeleverd over het leven van Ebrard weten we van het leven van Lupus weten we een stuk meer. Lupus werd geboren in 805 in het bisdom van Sens en we komen hem voor het eerst tegen in de historische werken als een monnik aan de abdij in Ferrières, een plaats die een grove honderd kilometer ten zuidoosten van Parijs lag.³³ Onder de dienstdoende abt Aldric kreeg de jonge Lupus een opleiding als monnik volgens het curriculum van de *Artes Liberales* met een focus op de grammatica en de retoriek.³⁴ Lupus bleek een goede leerling en dat bleef niet onopgemerkt. Vanwege zijn intellect werd Lupus door Aldric naar Fulda gestuurd om daar zijn studie te vervolgen.³⁵ In Fulda kon Lupus zijn kennis in de theologie vergroten onder het toezien oog van Hrabanus Maurus (c. 780-856).³⁶ Tijdens zijn periode in Fulda kon Lupus zijn reputatie en aanzien als bijbelgeleerde langzaam uitbouwen en kreeg hij de gelegenheid om zijn netwerk met andere monniken uit te breiden. Zo kon hij vanwege de nabijheid van Fulda tot Seligenstadt een innige band opbouwen met Einhard.³⁷ In 836 keerde Lupus terug in Ferrières waar hij voornamelijk de taak had om alle officiële correspondentie van de Abij in Ferrières te verwerken onder de toenmalig abt Odo.³⁸ In 840 nadat Odo door een conflict met Karel de Kale uit zijn ambt als abt gezet werd, kreeg Lupus deze positie aangeboden. In de functie als abt hield Lupus zich voornamelijk bezig met het uitbreiden van de boekencollectie van zijn klooster. We weten niet precies in welk stadium van Lupus' carrière de briefwisseling met Ebrard tot stand kwam en het is onduidelijk hoezeer er sprake is van een meester-leerling relatie die zich voltrekt in de contouren van de officiële wandelgangen van de kloosters of dat Ebrard zijn toegang tot Lupus vooral te danken had aan zijn familierelatie met hem.

Hoewel de datering van de brief en de relatie van Lupus en Ebrard nog wat vraagtekens oproept kunnen we de omstandigheden waarin de brief is geschreven wel verder van context voorzien als we de brief zelf aan analyse onderwerpen. Lupus stelt dat hij de brief schreef na het herhaaldelijk aandringen van Ebrard.³⁹ Het onderwerp waar Lupus over schreef in deze brief is de manier waarop monniken in de kloosterscholen zich intellectueel ontplooien. Lupus blijkt kritisch over de manier waarop dat gebeurt en toont zich bezorgd over de manier waarop monniken omgaan met de studie van geschriften.⁴⁰ Hier lijkt voor Lupus het daadwerkelijke euvel te zitten waardoor hij zijn kritiek kenbaar maakt. Lupus stelt dat er teveel aandacht is voor het ontwikkelen van welbespraaktheid en het leren van correct latijn en niet genoeg aandacht voor het ontwikkelen van een goede christelijke moraal en het nastreven van een heilig karakter.⁴¹ Lupus laat blijken dat hij deze problemen vooral signaleert als het om de *Artes Liberales* gaat, het thema van *De Nuptiis* en hij adviseert Ebrard dan ook om daar voorzichtig mee om te gaan.⁴²

Wat opvalt als we de tekst van Lupus bestuderen dat er niet gesproken wordt over het heidense mythologische karakter van de teksten. Dat is ook niet het belangrijkste punt van kritiek van Lupus en dat is ook wel logisch als we de academische interesses van Lupus in ogenschouw nemen. Graydon Regenos, de historicus die de Engelse vertaling van de brievencollectie van Lupus schreef zegt over Lupus het volgende: “*His chief interest was clearly not in theology but rather in philology and he is best known as a bibliophile, scribe and text critic. He quotes from a wide*

”[...]his is rather strange when one considers the matter-of-fact tone consistently present in the letter Lupus sent (perhaps around the time of his own appointment as abbot) to his kinsman Ebrard.” Stofferahn geeft echter geen nadere uitleg gegeven voor deze aanname.

³² Zie bijlage 1 regel 1 t/m 6.

³³ Graydon Regenos, *The Letters of Lupus of Ferrières* (Den Haag, 1966) 7.

³⁴ Graydon Regenos, *The Letters of Lupus of Ferrières*, 7.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Zie bijlage 1 regel 1 t/m 6.

⁴⁰ Zie bijlage 1 regel 8 t/m 10.

⁴¹ Zie bijlage 1 regel 11 t/m 24.

⁴² Zie bijlage 1 regel 33 t/m 47

range of Latin writers, both secular and ecclesiastical, and shows an acquaintance with many others. Greek literature on the other hand must have been practically unknown to him [...] He has won esteem primarily because of his genuine devotion to the study of the classics and his strong desire to pass on that heritage to succeeding generations."⁴³ Volgens Regenos had Lupus dus zeker geen afkeur tegen het bestuderen van klassieke auteurs in het algemeen en schuwde hij het niet om ook seculiere heidense teksten te bestuderen. Voor Lupus waren de *Artes Liberales* niet per definitie ongeschikt voor monniken zoals Ebrard. Integendeel, deze konden volgens hem best van waarde zijn. Waar Lupus wel een probleem mee had was de focus die in de studie van *Artes Liberales* werd gelegd op het aanleren van welbespraaktheid en het leren van correct latijn. Dat was op zichzelf prima en zinvol, maar zo beargumenteerde Lupus, raakte het zingevende aspect waarbij monniken een Christelijke moraal uit teksten konden ontwaren op de achtergrond, en dat was volgens Lupus nu juist het belangrijkste doel van tekststudie.⁴⁴ Lupus vond dat de prioriteit binnen het karolingische educatiesysteem zou moeten liggen op bijbelstudie en morele zingeving en minder op welbespraaktheid en geletterdheid. Uit deze brief kunnen wij dus de waarden die Lupus belangrijk vond voor de educatie van jonge monniken van context voorzien. Lupus wilde Ebrard er van weerhouden om zijn bijbelstudie niet uit het oog te verliezen ten faveure van zijn ontwikkeling van seculiere kennis, daarmee geeft deze brief een indicatie dat Lupus bij zijn leerlingen soms constateerde dat deze balans niet ideaal was. Lupus was echter niet de enige monnik die zich uitsprak over deze spanning tussen de studie van de *Artes Liberales* en bijbelstudie.

Deel II Einhard

Einhard (c. 770 – 840) maakte een gelijksoortige ontwikkeling door als monnik in zijn vroege dagen als Lupus. Ook Einhard's opleiding vond plaats in Fulda. Einhard word later vooral bekend als een van de belangrijkste adviseurs aan het hof van Karel de Grote en zijn belangrijkste werk is de biografie over het leven van Karel de Grote. In een brief aan Vussin⁴⁵, een pupil van hem, deelde Einhard een sentiment over de *Artes Liberales* wat heel vergelijkbaar klinkt als de kritiek die we kennen uit de brief van Lupus: *‘for language and rhetoric and the other branches of liberal knowledge are vain things and harmful to the servants of God, unless by divine grace they are seen to be the basis of good character. For “knowledge puffs up, but charity edifies”. I would rather see you dead than puffed up and teeming with sins’*. Einhard's kritiek is op veel punten vergelijkbaar met die van Lupus. Het betreft eveneens een brief die gericht is aan een monnik die in een meester-leerling relatie verkeert met de afzender van de brief. De aard van de kritiek die Einhard uit jegens de *Artes Liberales* lijkt ook heel erg op de kritiek die Lupus uit in zijn brief richting Ebrard. Einhard stelt dat taal, retoriek en de andere onderdelen die onder de *Artes Liberales* vallen alleen zinvol zijn als deze worden gebruikt om het zingevende aspect van tekststudie te ondersteunen en het voornaamste doel is dan ook om een goed moreel christelijk karakter te ontwikkelen..

Op dit punt van het onderzoek is het belangrijk om te benoemen dat de rol van de correspondentienetwerken van deze monniken niet moet worden onderschat in het duiden van de kritiek die in deze tijd ontstond. Lupus en Einhard stonden niet alleen in contact met hun leerlingen maar ook met elkaar en met de bredere kloostergemeenschap verspreid over het karolingische rijk.⁴⁶ Er sprake was van (lokale) politieke fragmentatie en geografische isolatie wat er voor zorgde dat communicatie over lange afstanden lastig was.⁴⁷ Desalniettemin is er een grote hoeveelheid correspondentie van monniken teruggevonden. Kloosters stelden monniken te werk om de officiële correspondentie in kloosters te professionaliseren, zoals Lupus dat deed in Fulda. Daarnaast reisden monniken veel af naar andere kloosters in het rijk om in de leer te gaan bij andere monniken, de boekencollectie van hun eigen klooster uit te breiden en kennis uit te wisselen.⁴⁸ Tijdens deze reizen ontstonden ook vriendschappelijke contacten tussen monniken. Dit gebeurde ook tussen Einhard en

⁴³ Graydon Regenos, *The Letters of Lupus of Ferrières*, 9.

⁴⁴ Zie bijlage 1 regel 11 t/m 14.

⁴⁵ Zie bijlage 2.

⁴⁶ Graydon Regenos, *The Letters of Lupus of Ferrières*, 8-9.

⁴⁷ Contreni, 'Learning for God', 89.

⁴⁸ Graydon Regenos, *The Letters of Lupus of Ferrières*, 8-9.

Lupus. Zij correspondeerden niet alleen over geestelijke zaken maar zij hadden ook persoonlijk contact, zo stuurde Lupus een brief aan Einhard om hem troost te bieden na het overlijden van zijn vrouw.⁴⁹ Het innige contact tussen deze monniken onder elkaar en naar hun leerlingen toe is een reden om deze brieven niet los van elkaar te zien. Zij waren goed ingelezen op elkaars werk.⁵⁰ Hoewel er geen brieven overgeleverd zijn tussen Einhard en Lupus waarin zij over deze specifieke materie onderling van gedachten wisselden moeten zij zich vrijwel zeker bewust zijn geweest van elkaars positie in de discussie van het bestuderen van antieke heidense teksten.

Deel III Alcuin van York

Alcuin van York(c. 735-804), werd in 782 aangesteld als het hoofd van de cathedraalschool in aken door Karel de Grote. In die hoedanigheid was Alcuin voor een groot deel verantwoordelijk voor het centraal stellen van de *Artes Liberales* in het curriculum van de karolingische kloosterscholen. Toch schreef Alcuin in zijn werk *De arte rhetorica dialogus, rhetores, latini minores* over de gevaren van de seculiere kunsten.⁵¹ Een passage uit deze tekst geeft een dialoog weer tussen Alcuin en Karel de Grote, in deze dialoog vraagt Karel naar de *Sophistica*. In deze interactie geeft Alcuin te kennen dat hij een gevaar ziet in het overbrengen van deze kennis op Karel de Grote.⁵² In de interactie tussen de twee vraagt Karel naar waarom Alcuin hem deze kennis misgunt. Alcuin stelt een aantal vragen aan Karel om hem te laten zien hoe snel er absurde conclusies getrokken als er gebruikt kon werd gemaakt van *Sophistica* en *Retorica*. Alcuin wijst erop dat sommige kennis simpelweg niet geschikt is in de handen van een heerser omdat dat verstrekkende gevolgen zou kunnen hebben als die kennis verkeerd ingezet werd. Deze waarschuwing van Alcuin geldt als een van de eerste momenten uit de karolingische periode waaruit we kunnen opmaken dat er een ambivalente houding bestond ten opzichte van de seculiere kennis uit antieke teksten. Blijkbaar vond Alcuin dat sommige kennis niet voor eenieder toegankelijk moest zijn en dat er een verschil moest zijn tussen wat monniken zouden moeten bestuderen en waar heersers en andere hovelingen zich mee bezig moesten houden. Hoe is deze positie die Alcuin inneemt te verenigen met zijn rol in de ontwikkeling van educatie in deze periode? Alcuin was de drijvende kracht achter de toenemende interesse in de klassieke literatuur in de karolingische renaissance. Is het dan niet vreemd dat juist Alcuin zo terughoudend was met het overbrengen van deze kennis op het hof van Karel de grote? Zeker gezien het feit dat Alcuin de steun van Karel nodig had om het educatiesysteem van de karolingers uit te breiden.

Hier zijn een aantal kanttekeningen bij te maken. Het is nog maar de vraag of de passage van Alcuin een interactie tussen Alcuin en Karel de Grote weergeeft die ook daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Het zou kunnen zijn dat Alcuin (gedeeltelijk) een fictieve interactie tussen hem en Karel in het leven heeft geroepen om zijn academische standpunt vorm te kunnen geven. Als het fictief zou zijn zou dit eenzelfde functie kunnen hebben zoals in het literaire genre *Speculum Principis* waarin de monarch een spiegel voorgehouden wordt om hem een voorbeeld te stellen over zijn gedrag.⁵³ Dit genre is vooral bekend van Machiavelli's politieke traktaat *Il Principe*.⁵⁴ Er zijn ook vroegmiddeleeuwse teksten zoals Einhards *Vita Karoli* die onder dit genre vallen. Of Alcuin dit ook beoogde te doen in dit werk is echter nog onbesproken in de academische literatuur. Tegelijkertijd is het ook zeker niet onwaarschijnlijk dat een versie van deze dialoog wel daadwerkelijk heeft plaatsgevonden gezien het feit dat we ook andere voorbeelden hebben van het bespreken van de rol van antieke teksten aan het hof van de Karolingers zoals in de gedichten van Theodulf van Orleans.⁵⁵ De waarschuwing van Alcuin doet ook denken aan oudere waarschuwingen over de sophistiek en de retoriek die door Augustinus werden verwoord. In Augustinus' werken *De Doctrina de Christiana* en

⁴⁹ Graydon Regenos, *The Letters of Lupus of Ferrières*, 8.

⁵⁰ Ibidem, 8-9.

⁵¹ Zie bijlage 3.

⁵² Zie bijlage 3 om de volledige dialoog te lezen tussen Alcuin en Karel de Grote.

⁵³ Lisa Blaydes, Justin Grimmer & Alisson McQueen., 'Mirrors for Princes and Sultans: Advice on the Art of Governance in the Medieval Christian and Islamic Worlds' In: *The Journal of Politics* 80:4 (Stanford, 2018) 1151.

⁵⁴ Lisa Blaydes, Justin Grimmer & Alisson McQueen., 'Mirrors for Princes and Sultans', 1151.

⁵⁵ Zie hoofdstuk 2.

Confessiones vinden we waarschuwingen bij het gebruik van deze twee disciplines voor bijbelstudie.⁵⁶ Augustinus vond dat het gevaar bestond dat deze disciplines leidden tot het beargumenteren puur vanwege het willen discussiëren als doel op zich zelf (*Libido Rixandi*) en hoewel hij retoriek nodig vond voor het verspreiden en verdedigen van het christelijke geloof vond hij het gebruik van retoriek een potentieel gevaar omdat je daarmee gemakkelijk verkeerde conclusies kon trekken en van het juiste christelijke pad kon afdwalen.⁵⁷ Ook Cassiodorus verwoorde vergelijkbare sentimenten waar Alcuin eventueel zijn inspiratie vandaan heeft kunnen halen: “[...] *They (the secular disciplines) were a means to an end, and should never become an end in themselves.*”⁵⁸

Hoewel deze passages veel gelijkenissen hebben qua inhoud treed hierbij wel een methodologisch probleem op: het is lastig om te bepalen hoezeer er een direct verband bestaat tussen de teksten van Alcuin en die van Augustinus en Cassiodorus omdat Alcuin niet direct refereerde aan een van beiden. Desalniettemin zijn de overeenkomsten opvallend genoeg om de link te maken. Teeuwen benadrukt ook dat veel van de kritiek die er was tegen de *Artes liberales* tijdens de karolingische periode een echo was van een ouder antiek motto: *Ne quid nimis* (niets in overmate).⁵⁹

Alcuin is dus wel de drijvende kracht geweest achter de institutionalisering van de kloosterscholen en het centraal stellen van de *Artes liberales* in het curriculum van die instituties maar tegelijkertijd was hij zich er terdege van bewust dat er een spanningsveld tussen de seculiere kennis en de rol van het christendom binnen het Karolingische rijk was. Daar waar Lupus dit spanningsveld benoemt in de context van bijbelstudie benoemt Alcuin dit echter specifiek bij de opleiding van Karel de Grote in zijn rol als monarch. De relatie tussen Alcuin en Karel de Grote is geen reguliere meester-leerling relatie zoals die tussen een ervaren monnik en een van zijn leerlingen er normaal gesproken uitzag. Er bestond een wederzijds afhankelijke machtsrelatie tussen de twee: Karel de Grote stond als wereldlijk heerser boven Alcuin, maar bevond zich tegelijkertijd in een meester-leerling relatie waarin hij de leerling was ten opzichte van Alcuin.

Alcuin is in deze relatie degene die de macht had om Karel bepaalde educatie niet te verschaffen, zoals hij dat in deze dialoog deed. De manier waarop Alcuin dit doet geeft een inkijk in hoe de machtsbalans tussen de twee in elkaar zat. In plaats van Karel informatie eenzijdig te ontfangen, overtuigt hij Karel door via een retorische reeks vragen te stellen de mogelijke gevaren van deze kennis te illustreren. Een andere factor die een rol speelt binnen deze machtsrelatie is dat Karel de Grote tijdens zijn jeugd niet geletterd was.⁶⁰ Het verschil tussen Alcuin's begrip van de *Artes Liberales* en Karel's afhankelijkheid van Alcuin om toegang te krijgen tot deze kennis is groot. Dat is minder het geval bij de typische relatie tussen meester en leerling als zowel meester als leerling monnik zouden zijn, in dat geval zou de leerling ook zelf meer handvatten hebben om een kritisch begrip te ontwikkelen van de gevaren van specifieke kennisgebieden. Alcuin schrijft ook nadrukkelijk in de dialoog: “*If anyone else of the school of your palace had asked me that I would have shown him.*”⁶¹ Klaarblijkelijk was Alcuin wel bereid om deze informatie te delen, alleen specifiek niet met Karel de Grote.

Deel IV: Prudentius Van Troyes

In het werk *De praedestinationae contra Johannes Scotum* werd Johannes Scotus (c. 800-877) door Prudentius van Troyes († 861) vermanend toegesproken vanwege zijn studie naar *De Nuptiis*.⁶² De passage, afkomstig uit het voorwoord van Prudentius' traktaat was Prudentius' manier om het stuk van Martianus Capella aan te vallen. Hij verweet Johannes Scotus dat hij zich door Martianus Capella om

⁵⁶ Teeuwen, ‘Seduced by Pagan Poets and Philosophers’, 65.

⁵⁷ Teeuwen, ‘Seduced by Pagan Poets and Philosophers’, 65.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Paul Edward Dutton, *Charlemagne's Mustache and other Cultural Clusters of a Dark Age* (New York, 2004) 69.

⁶¹ Zie bijlage 3.

⁶² Johannes Scotus Erigena was een van de belangrijkste commentatoren van wie we commentaren op *De Nuptiis*

de tuin liet leiden ('Capella had led him into a labyrinth') en hij verwijst naar Augustinus als autoriteit om het punt te maken dat het werk van Martianus 'heel misleidend is en vol staat van onwaarheden met betrekking tot het geloof' (fallacissimas falsissimasque opiniones).⁶³ Aan het eind van het betoog raadt Prudentius het Johannes Scotus sterk aan om zich afzijdig te houden van de studie van Martianus Capella en dat hij zich beter bezig kon houden met het bestuderen van Augustinus.

Prudentius' kritiek richting Johannes Scotus wordt door Mariken Teeuwen gebruikt als een belangrijk argument om te beargumenteren dat er een tweedeling plaatsvindt binnen de bronnen in de negende eeuw als het gaat om de receptie van *De Nuptiis*.⁶⁴ Deze tweedeling kenmerkt zich volgens haar doordat er in de tweede helft van de negende eeuw kritischer werd teruggekeken op Martianus Capella's werk binnen de Karolingische monastieke wereld dan in de eerste helft van diezelfde eeuw.⁶⁵ Prudentius' commentaar op Eriugena, geschreven in 851, valt volgens haar niet toevalligerwijs samen met een toenemende kritiek binnen de commentaartraditie in die periode die zij vooral waarneemt in de commentaartraditie van Remigius van Auxerre die om en nabij 900 na Christus verscheen.⁶⁶

Remigius had in tegenstelling tot eerdere commentatoren binnen de commentaartraditie van *De Nuptiis* een probleem met de heidense referenties in de tekst en hij was niet te spreken over de expliciet seksueel getinte passages die in het antieke werk voorkwamen.⁶⁷ Teeuwen benoemt dat er in de eerste helft van de negende eeuw ook wel kritische geluiden waren maar zij bestempeld deze als uitzonderingen. De reden daarvoor is dat de commentaartraditie van Remigius en andere anonieme commentatoren/pseudo-Remigius in combinatie met de tekst van Prudentius een veel groter bronnencorpus vormen dan de vijf brieven die zijn overgeleverd uit de eerste helft van de negende eeuw. Desondanks signaleert Teeuwen dat in de tweede helft van de negende eeuw de interesse in het bestuderen van *De Nuptiis* en vergelijkbare antieke heidense teksten niet afnam maar juist toenam.⁶⁸ Teeuwen beargumenteert dat dit samenhangt met de uitbreiding van de kloosterscholen die gestaag plaatsvond gedurende de negende eeuw.

Zo beargumenteert Teeuwen dat in de tijd van Alcuin de kloosters relatief gezien laag in aantal waren en dat zij ook veel minder aanwas van jonge monniken tot hun beschikking hadden.⁶⁹ Dit zorgde ervoor dat er binnen het kloosterwezen kleine intieme gemeenschappen ontstonden die een sterke persoonlijke band tussen meester en leerling tot gevolg hadden. Dit is ook duidelijk terug te zien in de correspondentie waarin monniken elkaar voortdurend aanspreken op hun vriendschappelijke relatie. Door de groei van de kloosterscholen veranderde dit en hadden zij veel meer leerlingen tot hun beschikking.⁷⁰ De opleiding van deze nieuwe monniken kostte veel tijd voor de meer ervaren monniken die daardoor minder tijd hadden voor hun eigen bijbelstudie. Een veelgehoorde klacht die we ook tegenkomen in de brieven van Lupus van Ferrières en Einhard. Deze veranderingen kwamen al vroeg op gang aangezien Hrabanus Maurus, de abt van Fulda waaronder Lupus studeerde, in 821 al klaagde dat de begeleiding van jonge monniken ten koste ging van bijbelstudie.⁷¹

De *Artes Liberales* was voor al deze nieuwe leerlingen een belangrijk onderdeel van hun curriculum waarin zij de retorica en de grammatica tot zich namen. De groei van de kloosterscholen was ook de reden waardoor er een grotere groep was die het Latijn dusdanig goed beheersten dat zij een tekst als *De Nuptiis* daadwerkelijk goed konden lezen en begrijpen. In de eerste helft van de negende eeuw was de expertise om zulke teksten te lezen en begrijpen voor het overgrote deel beperkt tot de grote centrale kloosters van Europa (Corbie, Laon, Auxerre, Rheims en St. Gall) die verantwoordelijk waren voor de productie van de commentaartraditie.⁷² De nieuwe generatie van Monniken was ook overwegend minder verbonden aan een specifiek klooster en zij reisden, meer dan

⁶³ Zie bijlage 4

⁶⁴ Teeuwen, 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers', 73-74.

⁶⁵ Ibidem, 74.

⁶⁶ Ibidem, 73.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem, 74.

⁶⁹ Ibidem, 76.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

de vorige generaties, door heel europa van klooster naar klooster om zo van verschillende leermeesters te kunnen leren. Hierdoor werd deze nieuwe generatie ook steeds meer onttrokken van de omgangsregels die golden in de kloosters en deze monniken stonden er om bekend dat zij meer rebels waren en ingingen tegen status quo die gold onder hun voorgangers.⁷³

Een andere reden die Teeuwen noemt waardoor er in de tweede helft van de negende eeuw meer geschreven werd over *De Nuptiis* en dat er ook meer kritiek verscheen in de commentaartraditie is dat voor deze nieuwe monniken het onderwijs in de *Artes liberales* een stuk toegankelijker was dan voor hun voorgangers. In de tijd van Lupus was hij een van de weinigen die daar echt toegang toe had aangezien *De Artes Liberales* op dat moment alleen weggelegd was voor de meest briljante leerlingen die daarvoor afreisden naar plekken zoals Fulda waar specifiek in die leerlingen werd geïnvesteerd (Lupus en Einhard zijn voorbeelden van hoe zij naar Fulda trokken voor hun verdere opleiding).⁷⁴ De volgende generaties troffen een curriculum aan waarbij de *Artes Liberales* ook onderdeel was van het standaard onderwijs dat de meeste monniken volgden.⁷⁵

Deze gedachtegang van Teeuwen is voor een groot deel goed te volgen en het verklaart waarom er een toename was in de kritiek binnen de commentaartraditie en waarom de commentaartraditie in omvang groeide. Maar waar Teeuwen een toename waarneemt in de commentaartraditie zelf, (die haar belangrijkste bron vormt) wordt er in de tweede helft van de negende eeuw niet veel meer kritiek geleverd in bronnen buiten die commentaartraditie. Wel is het opvallend dat de bronnen buiten de commentaartraditie ook vooral afkomstig zijn van de grote namen uit de periode voordat de enorme groei binnen de kloosterwereld begon en dat dit vooral te vinden is in correspondentie van meester tot leerling (dus de oudere generatie die de jongere generatie toespreekt op hoe om te gaan met controversiële teksten). De bewering dat de kritiek op teksten zoals *De Nuptiis* in het begin van de negende eeuw minder heftig was omdat daar minder bronnen voor zijn is dus minder solide naar mijn inzicht.

Als we kijken naar het soort bronnen dat we van die beginperiode vinden waarin er kritiek wordt geuit op teksten als *De Nuptiis* dan vinden we die inderdaad in de correspondentie waarin een sterke vriendschappelijke band tussen de monniken de boventoon voert. Dit past goed in het beeld dat Teeuwen schetst over de meer intieme kloostergemeenschap uit de eerste helft van de negende eeuw. Wat misschien minder wordt aangedikt binnen de huidige academische consensus is dat het wel van belang is dat de kritiek die uit de eerste helft van de negende eeuw afkomstig is van verschillende enorm prominente figuren waar dat niet het geval is in de tweede helft van die eeuw.⁷⁶ Daarnaast verandert de toon en de inhoud van die kritiek niet aantoonbaar over de tijd heen. De kritiek uit de commentaartraditie van Remigius is voor een groot deel dezelfde als die van zijn voorgangers, en daarbij valt op dat Remigius ook met hen direct in contact stond. Remigius was namelijk een leerling van Lupus en dus is het niet ondenkbaar dat deze kritiek zich verspreidde via het correspondentienetwerk van deze monniken en gedurende de negende eeuw langzaam is doorgesijpeld totdat het ook een plek kreeg in de commentaartraditie zelf. Dat het langer heeft geduurd voordat deze kritiek ook in de commentaartraditie voorkwam is ook wel logisch. De commentatoren hielden zich meer inhoudelijk met het bewerken van de tekst bezig. De commentaren waren dus ook niet de meest logische tekstsoort voor de monniken om uit te wijden over de plek van klassieke literatuur in het curriculum.

Deel V Anonieme bron

Het waren niet alleen de prominente figuren uit de karolingische kloosterwereld die kritiek hadden op de omgang met antieke literatuur. Zo wijst Mariken Teeuwen op een gedicht dat teruggevonden werd op een losse bladzijde in de archieven van het Vaticaan.⁷⁷ Teeuwen stelt dat dit korte stuk tekst ergens

⁷³ Teeuwen, 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers', 77.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ De enige echt prominente figuur die Teeuwen tot de kritiek uit de tweede helft van de negende eeuw schaaft is Prudentius van Troyes.

⁷⁷ Teeuwen, 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers', 78.

halverwege de negende eeuw⁷⁸ moet zijn opgetekend door een anonieme monnik.⁷⁹ Het gedicht zelf is een beklag over het feit dat de auteur te werk gesteld werd aan *De Nuptiis*, naar alle waarschijnlijkheid om een kopie te maken van de tekst.⁸⁰

Het beklag van de Monnik richt zich met name op de heidense mythologische referenties die te vinden zijn in *De Nuptiis*. Martianus Capella wordt door de dichter beticht van het preken over valse goden. Om de klaagzang van deze monnik in de juiste context te zien zullen deze gespiegeld worden aan voorbeelden uit de tekst van Martianus om te illustreren hoe het preken over valse goden een probleem kon zijn voor een Christelijke monnik zoals deze anonieme auteur.

In het narratief van *De Nuptiis* schrijft Martianus over de kosmologische reis van Mercurius. Er zijn een aantal scènes die in het oog springen die de grondslag hebben kunnen vormen voor de kritiek die in dit gedicht uitgesproken wordt. Het anonieme gedicht bevat kritiek over hoe er in vrouwelijke gedaantes geprekeet wordt over valse goden.⁸¹ Dat er geprekeet wordt over heidense goden is een veel gehoord sentiment tijdens de Karolingische tijd. Meer opvallend is de klacht over het ‘preken in vrouwelijke gedaantes’.

Dit kunnen we herleiden tot het belangrijkste verhaal dat centraal staat in *De Nuptiis*, namelijk: De reis van Mercurius om zijn geliefde te vinden. De narratieve structuur van het verhaal van Mercurius dient als een ondersteunende manier om encyclopedische kennis te presenteren. Dit gebeurt doordat Mercurius steeds een nieuw veld van kennis tegenkomt in de vorm van goden en godinnen die zijn pad kruisen.⁸² Mercurius is in het verhaal op zoek naar een bruid en gaandeweg komt hij een aantal kandidaten tegen. Deze karakters in het boek worden voorgesteld als godinnen maar zijn vooral personificaties van een bepaalde vorm van kennis of wijsheid. Uiteindelijk komt Mercurius uit bij de personificatie van de filologie. In een poging om haar te versieren bied Mercurius haar een overvloed aan bruidsschatten aan waaronder zeven bruidsmisjes die allen ook weer een personificatie voorstellen van een soort kennis. Deze zeven figuren zijn Grammatica, Dialectiek, Retorica, Geometrie, Aritmetica, Astronomie, en Harmonie (of muziek), de zeven vakken die samen het curriculum van de *Artes liberales* vormden.⁸³ Deze bruidsmisjes zijn op het eerste oog de vrouwelijke gedaantes waar de anonieme monnik over klaagt. Echter het zou ook een mogelijkheid zijn dat de auteur van dit gedicht een breder probleem had met het thema vrouwelijkheid zoals dat voorkwam in de tekst van Martianus Capella. Vrouwelijkheid en seksualiteit waren veelvoorkomende thema's in antieke teksten. In *De Nuptiis* was dit niet anders. Zo was Filologie niet de eerste keuze als bruid van Mercurius in het verhaal. Voordat Mercurius Filologie ontmoette probeerde hij ook andere godinnen te verleiden. Een van die godinnen was de godin van de psyche. Het verhaal van de godin Psyche is een tragisch en gewelddadig verhaal⁸⁴ waarin Psyche wordt opgesloten.⁸⁵ Het verhaal van Psyche/Cupido kan door christelijke auteurs gelezen worden als het propageren een verkeerde seksuele moraal. Dat zulke passages zo belangrijk zijn in het werk van Martianus om zijn verhaalstructuur intact te houden kan dus een reden zijn geweest voor de meer stricte monniken om hun afkeur uit te spreken over deze tekst. De andere belangrijke conclusie die we moeten trekken uit deze bron is dat het niet exclusief de grote namen uit de karolingische kloosterwereld waren die zich zorgen maakten over de plek van heidense teksten in het curriculum van de kloosterscholen.

⁷⁸ Voor de datering en de verdere context van dit werk leunt Teeuwen op het eerdere franse werk van Jean Preaux genaamd *Les Manuscrits Principaux*. Op dit moment is er nog geen aanknopingspunt gevonden om de datering van dit stuk preciezer vast te stellen.

⁷⁹ Teeuwen, ‘Seduced by Pagan Poets and Philosophers’, 78.

⁸⁰ Teeuwen, ‘Seduced by Pagan Poets and Philosophers’, 78.

⁸¹ Zie bijlage 5.

⁸² Stahl & Johnson., *Martianus Capella and the Seven liberal arts*, 24.

⁸³ Ibidem, 35.

⁸⁴ Meerdere versies van het verhaal van Psyche bestaan, sommige waarin niet Psyche gevangen wordt genomen maar Cupido. In de versie van Martianus wordt de scene over psyche van een tragisch narratief herschreven tot een komisch verhaal. Martianus versie beschrijft de gevangenneming van psyche niet als een daadwerkelijke gevangenneming maar zij voelt zich opgesloten in haar eigen lichaam. Psyche's onvrijheid is de uiteindelijke reden waarom zij afgewezen wordt ten faveure van Filologie

⁸⁵ Julieta Cardigni, ‘Unity and Parody, or how to read a Menippean Satire: on Martianus’ *De nuptiis Philologiae et Mercurii*’, In: *Ancient Narrative* 16 (2020) 120.

Hoofdstuk 2: De receptie van Vergilius' Aeneid

In dit hoofdstuk zal de receptie van de *Aeneid*, het bekende heldenepos van Vergilius over Aeneas en de ontstaansmythe van Rome door de Karolingers besproken worden. Net zoals bij de analyse over *De Nuptiis* in het eerste hoofdstuk zal in dit hoofdstuk ook de bestaande academische consensus die ontstaan is door middel van de studie van de commentaartradities ter discussie worden gesteld door een inhoudelijke analyse van bronnen die buiten die commentaartraditie staan. De Karolingische commentaren hebben Vergilius veel becommentarieerd, meer dan iedere andere auteur uit de klassieke oudheid.⁸⁶ Zij volgden daarbij het voorbeeld van de laat-antieke Vergilius-commentator Servius.⁸⁷ Het is dus niet verwonderlijk dat de *Aeneid* net als *De Nuptiis* een invloedrijke tekst binnen het karolingische educatiesysteem. In dit hoofdstuk zal de rol van antieke teksten binnen het karolingische educatiesysteem gecontextualiseerd worden. Hierbij zal aangetoond worden hoe de invloed van deze teksten niet alleen gevolgen had voor de educatie die plaatsvond in de kloosters maar ook politieke en juridische repercussies had.

Deel I: Theodulf van Orleans:

De discussie tussen monniken over hoe om te gaan met klassieke heidense teksten zoals *De Nuptiis* was niet alleen beperkt tot de monastieke context maar deze speelde ook aan het hof van de Karolingers. Karel de Grote en zijn troonopvolgers maakten gebruik van de grote namen uit de monastieke wereld zoals Alcuin en Einhard om hen van opleiding en advies te voorzien. Theodulf van Orleans (c. 750-821) was ook een van de adviseurs die actief was aan het Karolingische hof.⁸⁸ Hij schreef tussen 798 en 800 een gedicht genaamd *Contra Iudices*, kort voorafgaand aan het moment dat Karel de Grote tot keizer werd gekroond in het jaar 800.⁸⁹ Het voornaamste thema van dit gedicht is de invloed van antieke heidense invloeden in het Karolingische rechtsbestel.⁹⁰

Voorafgaand aan dit belangrijke historische moment was Theodulf door het hof van Karel op pad gestuurd als een *Missus Dominicus*.⁹¹ In die functie trok Theodulf rond door het zuidwesten van het Frankische rijk samen met Leidrad, de aartsbisschop van Lyon met de taak om de staat van het juridische bestel te inspecteren.⁹² Tijdens deze tocht door het Frankische rijk signaleerde Theodulf dat het slecht gesteld was met het juridische apparaat en dat de rechters vaak niet de juiste uitspraken deden en niet de juiste procedures

⁸⁶ Sinead O'Sullivan, 'Servius in the Carolingian Age: A Case Study of London, British Library, Harley 2782' In: *The Journal of Medieval Latin* 26 (2016) 83.

⁸⁷ Sinead O'Sullivan, 'Servius in the Carolingian Age,' 83.

⁸⁸ Lawrence Nees, *A Tainted mantle: Hercules and the Classical Tradition at the Carolingian Court* (Philadelphia, 1991) 112.

⁸⁹ Nees, *A Tainted mantle*, 111.

⁹⁰ Ibidem, 47-48.

⁹¹ Ibidem, 50. (Een *Missus Dominicus* is een speciale gezant van de koning/keizer in het Karolingische rechtsbestel, deze rondreizende gezanten kregen het mandaat om uit naam van het hof juridische uitspraken te doen en om te werken aan de ontwikkeling van Jurisprudentie. Zij vormden een reizend gerechtshof waarbij er uitspraken werden gedaan over juridische zaken (en soms ook politieke geschillen tussen de lagere adel). De functie van missus dominicus werd meestal toebedeeld aan belangrijke geestelijken en monniken.)

⁹² Ibidem.

volgden.⁹³ Theodulf laat deze kritiek weerklinken in zijn gedicht waarin hij klaagt over de rechters en het feit dat zij regelmatig omgekocht werden en dat er te vaak werd gekozen voor zware martelingen als strafmaat voor een criminele daad.⁹⁴ Daarnaast werd er volgens Theodulf misbruik gemaakt van het afleggen van een verklaring onder ede om mensen te veroordelen. In Theodulf's optiek werd er regelmatig meened gepleegd om mensen zonder een eerlijk proces te veroordelen op basis van een valse verklaring.⁹⁵ Deze rechters voldeden volgens Theodulf niet aan de juiste christelijke moraal vanwege deze misstanden en dat was volgens Theodulf te wijten aan het gebrek van invloed van het Christendom in de juridische kaders van het rechtsbestel.⁹⁶ Deze was voornamelijk gebaseerd op pre-christelijke Romeinse jurisprudentie en op lokale rechtstradities. Dit was volgens Theodulf de belangrijkste reden dat het rechtsbestel gecorrumpeerd was. De aanleiding om het gedicht te schrijven was voor Theodulf dan ook vooral de discussie over de aanstaande veranderingen die plaats zouden vinden als het keizerschap van Karel eenmaal een feit was.

Dit gedicht geeft ons een kleine inkijk in hoe de discussie over hoe om te gaan met klassiek heidense teksten ook aan het hof van de Karolingers een rol had in de beleidsvorming van het rijk. Theodulf signaleerde negatieve neveneffecten van de karolingische renaissance en de focus op klassieke literatuur. Het gedicht gaat namelijk verder door uiteen te zetten hoe het Romeinse recht geïnspireerd is door Romeins-heidense literatuur en hoe dat de morele basis vormde voor de op dat moment geldende jurisprudentie in het Karolingische rijk. Dat brengt Theodulf bij de invloed van de *Aeneid* van Vergilius op het Romeinse recht. Hij gebruikt passages uit Vergilius om de corruptie van de rechterlijke macht binnen het karolingische rijk te wijten aan de invloed van heidense ideeën over moraliteit. Zo gebruikt hij bijvoorbeeld het verhaal van Hercules en de vernietiging van Cacus waarin Hercules wraakzucht en woede toont (*Furor Herculeus*) om passages in het Romeinse recht waar *Furor* in voorkomt te veroordelen alsof deze gebaseerd zouden zijn op een heidense interpretatie van wraakzucht.⁹⁷ Theodulf legde daarbij de link met de eerder genoemde misstanden die hij signaleerde: omkoping, meened en te zwaar straffen. Theodulf gebruikt in zijn gedicht de *Aeneid* als een toonbeeld van de heidense corruptie die hij om zich heen meende te signaleren.⁹⁸ Zijn belangrijkste argument was dat er een scherpe scheidslijn moest zijn tussen heidense moraliteit en christelijke moraliteit zodat de Christelijke moraal niet gecorrumpeerd zou kunnen worden door heidense invloeden en problemen zou gaan opleveren zoals hij betoogde te signaleren in het rechtssysteem.⁹⁹

In de commentaartradities van Vergilius en Martianus Capella was een van de belangrijkste doelen van de commentatoren om passages uit heidense teksten te herschrijven zodat deze pasten in het christelijke wereldbeeld.¹⁰⁰ Hier is Theodulf streng op tegen omdat dit een voorbeeld is van hoe heidense en christelijke denkbeelden met elkaar vermengd raken en daardoor zouden christelijke morele waarden volgens hem verwateren.¹⁰¹ Zo geeft Theodulf het voorbeeld wederom met Hercules waarbij hij andere monniken die passages over het heldendom van Hercules willen toepassen als een

⁹³ Tijdens de Karolingische renaissance kwam er een focus op het hervormen van het juridische bestel en werd er veel aandacht gestopt in het uitbreiden van het juridische apparaat. In veel van de gebieden binnen het Karolingische rijk gold er namelijk een combinatie van Romeins recht en lokaal recht en dat maakte het voor het Karolingische hof lastig om universeel nieuwe wetten en rechtspraktijken in te voeren en om belasting te heffen. Dit werd door Karel de Grote en zijn opvolgers aangepakt door het systeem met de Missi Dominici.

⁹⁴ Zie bijlage 6, passage 1 en 4.

⁹⁵ Zie bijlage 6, passage 3.

⁹⁶ Nees, *A Tainted mantle*, 53.

⁹⁷ Ibidem, 61.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem, 67.

¹⁰⁰ Natalia Lozovsky, 'Perceptions of the Past', 129.

¹⁰¹ Nees, *A Tainted mantle*, 112.

morele les door in plaats van Hercules een christelijke held in zijn plaats te situeren de maat neemt.¹⁰² Volgens Theodulf is zo'n verhaal onverminderd heidens van aard en zou daarom niet gebruikt moeten worden als basis voor morele lessen of om wetgeving en jurisprudentie op te baseren.¹⁰³

De politieke achtergrond die speelde aan het karolingische hof biedt extra context om het gedicht van Theodulf te interpreteren. Het stuk is geschreven vlak voordat de paus Karel de Grote tot keizer kroonde in het jaar 800 na christus. In deze periode was Theodulf een van de belangrijkste adviseurs van Karel de Grote en er waren na diens kroning tot keizer flinke hervormingen op komst. Dit had gevolgen voor de dynamiek binnen het hof van Karel. Er waren flinke meningsverschillen over hoe dit vormgegeven zou moeten worden waarbij de belangrijkste tegenstelling te vinden was tussen Theodulf en Alcuin die tegelijkertijd een adviseursrol hadden ten opzichte van Karel de Grote.¹⁰⁴ Waar Theodulf zeer kritisch en gereserveerd was als het ging om het combineren van Frankish-Christelijke en Romeins-heidense tradities was Alcuin daarin een stuk optimistischer. In deze discussie had Alcuin de meerderheid van het hof aan zijn kant van de discussie en was Theodulf's positie er een waarbij hij op zichzelf was aangewezen om de kwestie ten gehore te brengen aan de keizer.¹⁰⁵ Theodulf's meningsverschil ten opzichte van Alcuin ging voornamelijk over hoe Vergilius gelezen en geïnterpreteerd moest worden en hoe heidense teksten gebruikt konden worden om beleid te vormen.¹⁰⁶ Hier zien we een compleet andere motivatie dan die we vinden bij de andere bronnen waarbij de kritiek op klassieke werken meer vanwege een puur intellectueel motief over de gang van zaken van tekststudie binnen de kloosterwereld. Dat dit onderwerp Theodulf zeer aan het hart ging is ook wel terug te zien in het gedicht. *Contra Iudices* is het meest complexe en het langste gedicht dat Theodulf ooit heeft geschreven en het laat zien dat hij serieuze bezwaren had tegen het combineren van Frankisch-Christelijke en Romeins-Heidense tradities en hij houdt er zelf ook rekening mee dat het schrijven van het werk hem vijanden zou gaan opleveren binnen de contrijen van het Karolingische hof en van de lokale gerechtshoven op wie hij zijn kritiek richtte.¹⁰⁷ Om deze kritiek te kunnen uitten nam Theodulf dus een wezenlijk risico door zijn status binnen het karolingische hof op het spel te zetten. Dat gegeven maakt deze bron extra belangrijk om aan te duiden wat de relevantie van deze controverse tussen Theodulf en Alcuin was. Waar Alcuin in *De arte rhetorica dialogus, rhetores, latini minores* een potentieel gevaar ziet met betrekking tot het aanleren van de seculiere kunsten aan Karel de Grote, ziet Theodulf een groter maatschappelijk en institutioneel probleem met het bestuderen van antieke heidense literatuur.

Deel II Ermenrich van Ellwangen

Ermenrich van Ellwangen(c. 814-874) schreef ook over het potentiële gevaar van corruptie door het lezen van heidense teksten. Net als Theodulf richtte hij zijn kritiek op de *Aeneid*. In een brief aan Grimaldus(c. 800-872), de toenmalig abt van St. Gallen¹⁰⁸, beschreef Ermenrich hoe hij een nachtmerrie had over Vergilius nadat hij diens teksten had gelezen.¹⁰⁹ Hij beschreeft in deze brief hoe Vergilius aan hem verscheen als een gruwelijk monster dat hem bespote omdat hij zijn teksten had gelezen. Ermenrich illustreert daarmee de mogelijke corruptie die heidense teksten teweeg konden brengen. Dit gebruikte Ermenrich om te betogen hoe onbetrouwbaar de klassieke auteurs waren ten

¹⁰² Nees, *A Tainted mantle*, 65.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem, 112.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Ibidem, 113.

¹⁰⁷ Zie bijlage 6, bijwoord passage 1.

¹⁰⁸ St. Gallen ligt in het noorden van het huidige grondgebied van Zwitserland.

¹⁰⁹ Zie bijlage 7.

opzichte van de christelijke auteurs volgens hem. Ondanks dat hij vond dat de *Aeneid* volstond met ridicule en ongeloofwaardige verhalen was hij wel van mening dat de teksten van antieke auteurs best nuttig konden zijn om de ingewikkelde taal in christelijke teksten kunnen begrijpen. Om dat te illustreren gebruikte Ermenrich een anekdote die hij ontleende aan Ennius: “When Ennius was asked to explain why he was reading Vergil, he replied that it was possible to find gold in dung”¹¹⁰ Deze anekdote werd door Theodulf op het oog echter verkeerd gebruikt zoals Teeuwen in haar analyse opmerkt. De anekdote is eigenlijk afkomstig van een tekst van Vergilius. De anekdote moet eigenlijk gelezen worden vanuit het perspectief van Vergilius die gevraagd werd waarom hij de teksten van Ennius het waard vond om te lezen. Ermenrich heeft bewust het chronologische perspectief omgedraaid om zijn punt te kunnen maken (Ennius komt uit de derde eeuw voor Christus en Vergilius komt pas later op de tijdslijn in de eerste eeuw voor Christus).¹¹¹ Dat hij een anekdote uit de tekst van Vergilius gebruikt laat zien dat Ermenrich ondanks zijn negatieve blik op heidense teksten hij wel zodanig bekend was met deze werken om de inhoud ervan op deze manier in te zetten. Dat is een aspect wat hij deelt met de andere auteurs die kritiek uitten tegen het gebruik van klassieke werken. Ondanks de afkeur die deze auteurs tonen tegen klassieke heidense werken laten zij in hun brieven allemaal zien dat zij een zeer uitgebreide kennis hebben van deze werken en dat zij bijzonder goed retorisch onderlegd zijn. Alleen Lupus van Ferrières deelt die expertise mogelijk niet met al deze andere auteurs daar Regenos over hem het volgende schrijft “*He(Lupus) quotes from a wide range of Latin writers, both secular and ecclesiastical, and shows an acquaintance with many others. Greek literature on the other hand must have been practically unknown to him. [...] Lupus has never been regarded as a profound scholar and it is not fair to judge him on those terms.*”¹¹² Regenos beschrijft echter ook hoe Lupus een uitgebreide opleiding in de *Artes Liberales* heeft genoten in Fulda. Qua expertise doen de critici van de antieke teksten dus weinig onder voor de commentatoren van deze teksten.¹¹³ Hoewel Ermenrich en Theodulf allebei dus waarschuwen tegen het gebruik van heidense teksten (de *Aeneid* in het bijzonder) verschilden zij wel in hoe zij deze kritiek uitten. Ermenrich laat veel meer ruimte over voor het inzetten van klassieke heidense teksten dan Theodulf die een meer radicale tweedeling tussen heidense en christelijke literatuur voorstelt als ideaalbeeld.

Conclusie:

Als de bezwaren van de critici van de studie van niet-christelijke heidense teksten zoals *De Nuptiis filologiae et Mercurii* en de *Aeneid* afgezet worden tegen de ogenschijnlijke overvloed aan materiaal aan commentaren dan is de conclusie snel getrokken dat deze teksten een enorme populariteit genoten en een brede impact hadden binnen de educatie van de karolingische kloosterwereld. Het belangrijkste argument daarvoor is de discrepantie tussen de hoeveelheid aan materiaal tussen de twee bronsoorten. Het is dan ook niet te ontkennen dat het geringe aantal expliciet anti-heidense teksten slechts een druppel in een oceaan voorstelt vergeleken met de overvloed aan bronnen waaruit blijkt dat deze teksten veelvuldig gebruikt, gelezen en becommentarieerd werden. Daardoor lijkt het alsof de positie die de critici innamen slechts een voetnoot was in de geschiedenis van de incorporatie van heidense teksten binnen het educatiesysteem van de karolingische kloosters. Echter, als we deze bronnen niet alleen op hun aantal beoordelen maar ook de inhoud en de historische situatie waarin zij werden gebruikt in ogenschouw nemen dan kunnen we ook

¹¹⁰ Zie bijlage 7

¹¹¹ Teeuwen, ‘Seduced by Pagan Poets and Philosophers’, 68.

¹¹² Regenos, *The Letters of Lupus of Ferrières*, 9.

¹¹³ Teeuwen, ‘Seduced by Pagan Poets and Philosophers’, 70.

een andere weging van deze bronnen overwegen. Het waren niet zomaar een aantal monniken uit een klein klooster die deze kritiek ten gehore brachten maar deze kritiek werd gedragen door een aantal prominente kopstukken uit de Karolingische kloosterwereld en zij stonden vervolgens ook weer in contact met hun leerlingen. Daarmee hadden zij toegang tot een relevant publiek die deze kritiek tot zich nam. De exacte impact van de brieven en gedichten die deze figuren gebruikten om hun kritiek te uiten is moeilijk vast te stellen aangezien we van deze brieven geen vervolgbrieven overgeleverd hebben en omdat we slechts een beperkt beeld hebben van de receptie van de gedichten. Uit het beeld dat er is geschetst in deze scriptie blijkt wel dat er soms een diepere maatschappelijke motivatie ten grondslag lag aan deze kritiek die waarneembaar is uit hoe figuren als Alcuin en Theodulf deze kritiek ook ten gehore brachten aan het hof van Karel de Grote. Dat laat zien dat het gebruik van heidense teksten niet alleen binnen de kloosterwereld een thema was maar dat dit ook voor de beleidsvorming aan het hof van de Karolingers en voor het juridische bestel van het rijk repercussies had. Deze politieke lading is niet zichtbaar als we de receptie van deze werken historisch duiden met de commentaren als onze belangrijkste bron. Dat spreekt voor de relevantie van deze bronnen om de receptie van de Karolingers ten opzichte van antieke heidense bronnen te duiden. Over de gehele linie kunnen we stellen dat het originele beeld van de receptie van antieke literatuur zoals dat geschetst werd door historici die gebruik maakten van de commentaartraditie grotendeels klopt. Deze laat alleen niet het gehele beeld zien. Door het uitbreiden van het bronnencorpus kunnen we belangrijke stappen zetten om dat beeld te verduidelijken.

Literatuurlijst:

Secundaire Literatuur:

Blaydes, L., Grimmer, J. & McQueen, A., ‘Mirrors for Princes and Sultans: Advice on the Art of Governance in the Medieval Christian and Islamic Worlds’ In: *The Journal of Politics* 80:4 (Stanford, 2018) 1150-1167.

Cardigni, J., ‘Unity and Parody, or how to read a Menippean Satire: on Martianus’ *De nuptiis Philologiae et Mercurii*’, In: *Ancient Narrative* 16 (2020)111-126.

Contreni, J.J., ‘Learning for God: Education in the Carolingian Age’, In: *The Journal of Medieval Latin* 24 (2014) 89-129.

Copeland, R. & Sluiter, I., *Medieval Grammar and Rhetoric: Language Arts and Literary Theory, AD 300-1475* (New York, 2009).

Dutton, P., *Charlemagne’s Mustache and other Cultural Clusters of a Dark Age* (New York, 2004).

Lozovsky, N., ‘Perceptions of the Past in Ninth-Century Commentaries on Martianus Capella’, In: Mariken Teeuwen and Sinead O’Sullivan eds., *Carolingian Scholarship and Martianus Capella: Ninth-Century Commentary Traditions on ‘De Nuptiis’ in Context* (2011) 123-145.

Nees, L., *A Tainted mantle: Hercules and the Classical Tradition at the Carolingian Court* (Philadelphia, 1991).

O’Sullivan, S., ‘Obscurity, Pagan Lore and Secrecy in Glosses on Books I-II From the Oldest Gloss Tradition’, In: Mariken Teeuwen and Sinead O’Sullivan eds., *Carolingian Scholarship and Martianus Capella: Ninth-Century Commentary Traditions on ‘De Nuptiis’ in Context* (2011) 99-122.

O'Sullivan, S. 'Glossing Vergil and Pagan Learning in the Carolingian Age', In: *Speculum* 93:1 (2018) 132-165.

O'Sullivan, S. 'Servius in the Carolingian Age: A Case Study of London, British Library, Harley 2782' In: *The Journal of Medieval Latin* 26 (2016) 77-124

Regenos, G., *The Letters of Lupus of Ferrières* (Den Haag, 1966)

Stahl, W.H. & Johnson, R., *Martianus Capella and the Seven liberal arts: Volume I The Quadrivium of Martianus Capella* (New York, 1977).

Teeuwen, M., 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious learning in the early middle ages' In: Concetta Giliberto and Loredana Teresi eds., *Limits to Learning* (Leuven, 2013) 63-80.

Westra, H.J., 'The Berlin Commentary on Martianus Capella's *De Nuptiis Philologiae et Mercurii*' Book I. (Leiden, 1994).

Primaire Bronnen:

Alcuin van York, *De arte rhetorica dialogus, rhetores, latini minores*. De gedeeltelijke engelse vertaling is afkomstig uit: Teeuwen, M., 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious Learning in the Early Middle Ages' In: Concetta Giliberto and Loredana Teresi eds., *Limits to Learning* (Leuven, 2013) 66. (te zien in bijlage 3.)

Anoniem Gedicht, *Bibliotheca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 1625*. De engelse vertaling is afkomstig uit: Teeuwen, M., 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious Learning in the Early Middle Ages' In: Concetta Giliberto and Loredana Teresi eds., *Limits to Learning* (Leuven, 2013) 79. (te zien in bijlage 5.)

Einhard, *Einhard to Vussin*, In: Dummmler E. & Hampe, K. eds., *Epistolae Karolini Aevi III*, MGH, Epistle 5 (Berlijn, 1899), no. 57, 138. / De gedeeltelijke engelse vertaling is afkomstig uit: Teeuwen, M., 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious learning in the Early Middle Ages' In: Concetta Giliberto and Loredana Teresi eds., *Limits to Learning* (Leuven, 2013) 66. (te zien in bijlage 2.)

Ermenrich van Ellwangen, *Ermenric to abbot Grimaldus of St. Gall*. De engelse beschrijving is afkomstig uit: Teeuwen, M., 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious Learning in the Early Middle Ages' In: Concetta Giliberto and Loredana Teresi eds., *Limits to Learning* (Leuven, 2013) 67-68. (te zien in bijlage 7.)

Lupus van Ferrieres, *Letter 133, Lupus to Ebrard*. In: Regenos, G., *The Letters of Lupus of Ferrières* (Den Haag, 1966) 149-150. (te zien in bijlage 1).

Prudentius van Troyes, *De praedestinationae contra Johannes Scotum*, De engelse beschrijving is afkomstig uit: Teeuwen, M., 'Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious Learning in the Early Middle Ages' In: Concetta Giliberto and Loredana Teresi eds., *Limits to Learning* (Leuven, 2013) 74. (te zien in bijlage 4.)

Theodulf van Orleans, *Contra Iudices*. geselecteerde passages uit: Nees, L., *A Tainted mantle: Hercules and the Classical Tradition at the Carolingian Court* (Philadelphia, 1991). (te zien in bijlage 6.)

Bijlage 1:

Briefwisseling van Lupus van Ferrieres aan Ebrard

(Vertaling van Graydon W. Regenos gebaseerd op eerdere vertalingen van Dummler and Levillain)

You are constantly pressing me with requests, dearest one, to write something which can at least be entertaining if not beneficial to you, in honor of our very long and distinguished friendship. I might perhaps have done this acceptably if you had provided a subject at the time that you made your request. Since you promise, however, to be pleased with anything, so long as I write, I have not wished to exert myself in the search for a subject, much less in the careful refinement of style. Thus whatever comes to my mind without an effort and at the moment, I shall write down.

I am Highly pleased that certain persons are very eagerly applying themselves to learning, but I am concerned not a little by the fact that some of our people are interested only in one part of it, and scornfully reject the other part. Yet, as everybody knows, there is nothing in it which can justifiably or deservedly be rejected. It is therefore apparent that we contradict ourselves when we propose to acquire wisdom unwisely. Many of us, it is true, seek from it the elegance of speech, and you will find only a few whose purpose it is to learn from it nobility of character, which is far more profitable. We thus try to avoid slips of the tongue and we seek to purify our speech, but we attach little importance to the imperfections of our lives and we increase their number.

But since, as the Holy Scriptures teach, all wisdom is from the Lord God, we shall certainly find it if we search for it in the appropriate manner. Now the following is taken from divine authority: "Son" it says, "Thou hast desired wisdom; keep my commandments, and the Lord will give it thee." One also finds there is this greatest and loveliest definition of wisdom: "The fear of the Lord, that is wisdom; and to depart from evil is understanding." But as for those who live sinfully and desire to speak correctly and avoid incorrect speech rather than evil habits, we are thus instructed: "All the labour of man is for his mouth, and yet the appetite is not filled" Indeed it is certainly right that he who gives first place to erudition and not to saintliness shall be excluded by a deadly hunger from the banquet table of wisdom. If, therefore, we strive vigilantly to improve our speech, we should take all the more pains to seek honor and justice.

But since there are various schools of philosophers, each with its own degree of perfection, and not one of them prevents another from introducing its members into the sacred precincts of philosophy, but they are all united in a certain sense by an inharmonious harmony, it is evident that the diversity of standards of conduct by which the peace-loving people of God are inseparately separated, so to speak, is no hindrance for living the good life. The shrine to our mother church, too is open to receive those who reverently come by our various roads, for each order has its own standard of perfection, although this, in its final analysis, is of greater certainty according as the divine exceeds the human.

I therefore appeal to your nobility of character, no matter how much higher you stand above all others in the Christian faith, that you maintain a respect for them and, with the help of God, advance from day to day in the Christian life, showing yourself to be a man of integrity. And if you can pass from the good to the better, and rise from the bottom to the top, I should like to persuade you to put forth every effort to save your creator more diligently and thus receive from him a more glorious crown. "Cast thy burden upon the Lord" That you may obtain from him strength, everlastingly abundant and abundantly everlasting.

Above all things ever keep in mind the following: that God himself created you, that he saved you when you were lost, that he so frequently, so abundantly and finally so profitably enriched you with his benefits that you have had reasons to praise him, and even while you thank him for blessings received, you become more worthy to receive greater ones and acquire, through humility,

perseverance in good deeds, which is a gift imperishable.

45

Certainly I should not want you to neglect entirely the liberal arts , while you are engaged in these studies, but seek a knowledge of them from Him who gives abundantly to all and does not chide, and it will surely be given to you according to the measure of your faith.

Best wishes for your health, my very dear and beloved friend; may you live long and and grow in grace each day, and think kindly of me always,

Bijlage 2:

Passage uit een brief van Einhard naar Vussin:

(Het originele latijn is afkomstig uit E. Dümmler(ed.) & K. Hampe(ed.), *Epistolae Karolini Aevi III*, MGH, Epistle 5 (Berlijn, 1899), no. 57, 138. De gedeeltelijke engelse vertaling is afkomstig uit *Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious Learning in the Early Middle Ages* van Mariken Teeuwen uit de Bundel *Limits to Learning: The Transfer of Encyclopedic Knowledge in the Early Middle Age*.)

Latijn:

Sicut te presens monui, in studio discendi te exerce; et quicquid ex ipso lucidissimo et abundantissimo magni oratoris ingenio assequi nobilis scientiae potueris, nihil intactum relinque. Maxime autem probos mores illius, quibus excellit, imitari memento, quoniam gramatica et rhetorica ceteraque liberalium artium studia vana sunt et valde nociva servis Dei, nisi per gratiam divinum bonis moribus subesse noscantur; quia Scientia inflat, caritas vero aedificat. Melius mihi quidem est, ut te mortuum videre contingat quam inflatum et scantentem vitiis.

Engelse vertaling:

As I have said to you in conversation, cultivate eagerness to learn, and leave nothing untouched that you can acquire of the grand branches of knowledge from the brilliant and copious ability of the speaker. Above all, remember to emulate the uprightness in which he excels, for language and rhetoric and the other branches of liberal knowledge are vain things and harmful to the servants of God, unless by divine grace they are seen to be the basis of good character. For “knowledge puffs up, but charity edifies”. I would rather see you dead than puffed up and teeming with sins.

Bijlage 3:

Dialogo tussen Alcuin en Karel de Grote:

De arte rhetorica dialogus, rhetores, latini minores.

(Vertaling uit *Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious Learning in the Early Middle Ages* van Mariken Teeuwen uit de Bundel *Limits to Learning: The Transfer of Encyclopedic Knowledge in the Early Middle Ages*.)

Bijwoord Mariken Teeuwen¹¹⁴: “Alcuin, who described the seven liberal arts as the seven pillars of the Temple of Solomon, and who stressed that nobody could ever achieve wisdom without them, was

¹¹⁴Bij sommige bronnen heb ik een bijbehorende introducerende of beschrijvende passage uit de hoofdtekst van de secundaire auteur die de bron bespreekt bijgevoegd onder de noemer ‘bijwoord’. Ik heb hiervoor gekozen omdat deze toevoeging in sommige gevallen cruciale informatie over de bron geeft die in de bron zelf ontbreekt of omdat de vertaling die voorhanden is incompleet is. De inhoudelijke weging van de bronnen door

reluctant when asked to teach the fine techniques of sophistry to King Charlemagne. Some rhetorical techniques were, obviously, not fit for a king, or even dangerous in his hands”.

Latijn:

“K[arolus]: Transeamus, sed primum dic, quid sit sophistica locutio? A[lbinus=Alcuin]: Si me alius quis de scola palatii tui interrogasset, forsitan ostendissem ei. K: Cur alteri et non mihi? an invides me scire? A: Non invideo, sed parco et honoro. K: Non video honorem mihi esse, dum interrogata negas. A: Licet mihi interrogare te? K: Cur non? nam interrogare sapienter est docere: et si alter si qui interrogat, alter qui docet, ex uno tamen, hoc est sapientiae fonte, utrisque sensus procedit. A: Etiam procedit, et si alter est qui interrogat, alter qui respondet: tunc tu quidem non es idem qui interrogas, quod ego qui respondio.”

Engelse vertaling:

“K: Yes, let’s [go on], but tell me first, what is sophistic speech? A: If anyone else of the school of your palace had asked me that I would have shown him. K: Why someone else and not me? Do you begrudge me the knowledge? A: I do not begrudge you anything, but I spare and honor you. K: I do not see that it is an honor to me when you refuse what I ask of you. A: May I ask you some questions? K: Why not? For asking wise questions is teaching. And if the one who asks questions and the one who teaches are two different people, it is still the case that for both parties understanding springs from one source, namely that of wisdom. A: Indeed it does, even if the one who asks questions and the one who teaches are two different people. So you, who ask the questions, are not the same as I, Who answers.

Bijwoord Mariken Teeuwen:

“After this diplomatic acknowledgement of the unusual power relations between teacher and student, Alcuin quickly shows Charlemagne the pitfalls of rhetoric. With a few simple questions he traps him into the conclusion that he equals *duae syllabae* ‘two syllables’, just because he acknowledges the fact that he is a *ho-mo*, ‘man’. He thus shows how easy it is to reach absurd (if not untrue) conclusions when one uses *sophistica*.”

Bijlage 4:

Prudentius van Troyes *De praedestinationae contra Johannes Scotum*

Latijn:

Nam Ille tuus Capella, exceptis aliis, vel maxime te in hunc labyrinthum induxisse creditur, cuius, meditatione magis quam veritati evangelicae aminum apullisti. Quin etiam cum legeres beati Augustini libros, quos, De Civitate Dei adversos paganorum fallacissimas falsissimasque opiniones mirabili affluentia digessit, invenisti eum posuisse ac destruxisse quaedam ex libris Varronis, quibus,

secundaire auteurs laat ik hieruit weg en bespreek ik waar nodig in de hoofdttekst, deze horen niet thuis in een bijlage. Voor de beschrijvende/introducerende passages heb ik de keuze gemaakt om deze wel toe te voegen aan de bijlage omdat deze een ondersteunende functie hebben ten aanzien van het leesgemak van de bron voor de lezer. Verdere context van de bronnen is te vinden in de bijbehorende hoofdstukken in de hoofdttekst.

quoniam Capellae tuo consona videbantur, potius assentiri quam veridici Augustini allegationibus fidem adhibere delegesti.

Beschrijving Mariken Teeuwen¹¹⁵: “John the scot was reprimanded for his study of Martianus Capella by Bishop Prudentius of Troyes, who wrote in 851 that John’s Capella had led him into a labyrinth and reminded him of the fact that Augustine characterised these books as ‘*opiniones fallacissimas falsissimasque*’ (Very misleading and utterly untrue beliefs). It would do him good, Prudentius stated, if John the Scot would keep to Augustine instead of reading Martianus Capella.”

Bijlage 5:

Anoniem gedicht door een Karolingische Monnik

(Vertaling uit *Seduced by Pagan Poets and Philosophers: Suspicious Learning in the Early Middle Ages* van Mariken Teeuwen uit de Bundel *Limits to Learning: The Transfer of Encyclopedic Knowledge in the Early Middle Ages*.)

Latijn:

*Sollers artis eram prima florente iuventa,
Qua colitur summus, unus et ipse Deus;
Hoc mihi tunc placuit multis conquirere libris.
Nunc nimium fallor, ma mala causa tenet.
Ille Cappela strio, translato nomine Felix,
Nos fallit vetulos: nam vetus ipse fuit.
Hymeneum cecinit carmen Kartaginis arvis,
Femineo vultu numina falsa docet.
Aetherios superasse polos talaribus altis [sic]
Mercurium finxit duceret inde deam.*

Engelse vertaling:

*In the first bloom of my youth I was experienced in the arts,
By which the highest, one and only God is worshipped;
For this reason it delighted me to collect many books.
Now I am led astray too far, and a bad cause holds me down.
This buffoon Capella, by the metaphoric name Felix,
leads us old men astray: and indeed he himself was old.
He sang the Hymenean song in the fields of Carthage,
and lectures, in female disguise, false gods:
he concocted that Mercury with his winged shoes
rose above the ethereal poles, and guided his goddess there.*

¹¹⁵ Ik kon geen volledige vertaling vinden van deze passage maar de inhoud van deze passage wordt door Mariken Teeuwen uitgelegd in deze beschrijvende passage. Deze heb ik gebruikt om deze passage te analyseren.

Bijlage 6:

Theodulf of Orleans *Contra Iudices*

(Het origineel latijn en de vertalingen zijn afkomstig van Lawrence Nees in *A Tainted Mantle: Hercules and the Classical tradition in the Carolingian Courts.*)

Passage 1: Omkoping & de vijanden van Theodulf

Bijwoord Nees:

“The introductory section of the poem ends with Theodulf returning to the evil of bribery, to which he adds a plaintive personal note, clearly revealing that his self-appointed role of persistent censor has won him many enemies, enemies whose numbers will only be increased as a result of the present work.” “[...]Theodulf has a very serious purpose [...] he nonetheless expects the work to be controversial and to win him many enemies. Since the historical figures whom he cites and whose justice he assesses are all leaders of their people [...] the thrust of the poem is clearly announced as political, applying directly to Charlemagne and not merely to some local administrators who were wandering from the ‘true path’. It is no wonder that Theodulf was worried, defensive and being on dangerous ground needed to state his criticism carefully, avoiding anything that could be construed as a direct assault upon his monarch and his monarch’s policies.”

Contra Iudices: regel 87 t/m 96:

Latijn:

*Saepe ego pollicitis censores linquere cerno
Iura, aurumque avido gutture et ore sequi.
Saepe ego ne capiant studeo revocare volentes,
Sunt magis quis velle est, cui modo nolle minus.
In rivos dum quis spatiosum dirivet amnem,
Pars minor in rivis, maior in amne fluet.
Saepe ego dum pravos de talibus arguo rebus,
Hac sibi clam dicunt me quoque sorte parem.
Saepe etiam talis cum non sim, suspicor esse,
Cum mihi sint plures, hac lue liber ero.*

Engelse vertaling:

Often I see that judges leave the laws to those who offer bribes and follow gold with greedy throat and mouth. Often I am anxious to prevent those who wish to take bribes from doing so, but there are more who wish to take, less who do not wish. When someone divides a large river into smaller streams, the smaller part will flow in small streams, the larger in a river. Often when I reprove the wicked about such matters, they say secretly to themselves that I too am of the same lot. Often, although I am not such, I am suspected of being so. Although I may have many faults, I shall be free from this corruption.

Passage 2: Theodulf krijgt het ambt van *Missus Dominicus* toebedeeld door Karel de Grote

Bijwoord Nees: “[...]Specifically, Theodulf had been charged to travel through southwestern Francia, together with Archbishop Leidrad of Lyon, as a *Missus Dominicus*, a special emissary of the ruler, in this case with a particular mission to inspect the administration of justice in that part of the realm.”

Contra iudices regel 99-102: Theodulf krijgt het ambt van Karel de Grote

Latijn:

*Praefectura mihi fuerat peragenda tributa
Resque actu grandes officiumque potens.
Nulli vi studiisque piis armisque secundus
Rex dedit hanc Carolus, primus ad omne bonum.*

Engelse vertaling:

*An official duty has been given to me to be performed, a very great undertaking, an important office.
Second to none in power, in godly pursuits, and in arms, King Charles, the first in every good, gave
me this office.*

Contra Iudices regel 107-110: Het doel van het ambt wat Theodulf werd toebedeeld

Latijn:

*Quo sinodus clerum, populum lex stringeret alma.
Duxque foret cunctis regula calle suo;
Ecclesiae sanctus matris quo cresceret ordo,
Urbibus et validis mosque docorque pius.*

Engelse vertaling:

*In order that the synod may restrain the clergy, the godly law restrain the people, and the path of the
leader be an example to all, and so that the holy order of the mother church may increase and the
mighty cities may have good behaviour and beauty.*

Passage 3: Het Probleem van meined volgens Theodulf

Bijwoord Nees: "He (Theodulf) warns against bribed or otherwise dishonest witnesses and he expands at considerable length on the frequent practice of oath-taking, which puts all in danger of committing perjury and violates the explicit command of Christ."

Contra Iudices regel 833-836:

Latijn:

*At si iurandi te cause perurguet et artat,
Id puris verbis, id gere mente pia.
Nec verbi arte puta te fallere posse tonantem,
Cui nihil abstrusum est, Cui bene cuncta patent.*

Engelse vertaling:

*But if the reason of taking oath presses upon you and constrains you, do it with plain words and a
conscientious mind. Think not that you can deceive the Almighty by the skill of words, for to him
nothing is concealed, to him all things are known.*

Passage 4: argument tegen wraakzucht en zwaar straffen

contra iudices regel 845-854:

Latijn:

*Sit censura prius, pietas post, praemia numquam
Sint in iudicio, est quoque Christus ibi.
Lex afferre iubet capita scelerata reorum,
Crus, genitale decus, lumina, terga, manus;*

Membra cremare rogis, ori perfundere plumbum,
Vel si qua humana condita lege manent.
Facta coercendis probosis actibus illa est,
Temperet hanc pietas per mediocre bonum.
Ut nec probosis sit conniventia rebus,
Nec vitam aut artus auferat atra manus.

Engelse vertaling:

“If judgement be first, and mercy second, and bribery never in the court, Christ is there too. The law bids you cut off the heads of the wicked criminals, to burn on biers their bodies, legs, groins, eyes, backs, hands, to pour lead in their mouths, or to do whatever else is established by law. That Law was made to limit shameful deeds. Let mercy restrain it by moderate good, that there be no connivance for shameful things, nor a malicious hand to take away life or limb.”

Passage 5:

Latijn:

Iudicii callem censores prendite iusti,
Et vestri, spernant avia curva pedes.
Hoc iter ad caelum ducit, trahit illud ad umbras,
Hoc pia vita tenet, more habet illud hians.

Engelse vertaling:

Stern Judges, take the narrow path to of just judgement, and let your feet despise the crooked by-ways. The former path leads to heaven, the latter into darkness. The righteous life keeps to this one; gaping death has the other.

Bijlage 7:

Brief van Ermenric van Ellwangen aan abt Grimaldus van Saint Gall

Engelse beschrijving van Mariken Teeuwen (let op=dus geen vertaling): “The most famous description of the dangers of studying the classical authors is perhaps that of the hand of Ermenric of Ellwangen (c. 814-874) in the long-winded letter he wrote to abbot Grimaldus of Saint Gall. Ermenric recounts a most frightful experience in this letter: one night he had been reading Vergil in his cell just before going to sleep. When he laid his head to rest, as usual, in a delightful sleep, suddenly Vergil appeared before him as a dark, horrible monster, mocking him for having read his work. Ermenric awoke with a start, made the sign of the cross with trembling limbs and threw the book to the farthest corner of his cell, but the frightening Vergil-ghost kept pestering him. Ermenric continues with a long description of the unreliability of classical authors, using words such as *falsus*, ‘false’, *fabella*, ‘tall tales’, *mendax*, ‘mendacious’ or its superlative *Mendacissimus*. He shows ridiculous examples from Vergil, Servius commentary on Vergil, or Fulgentius’s mythological collection. He states that the classical authors try to fool one into believing that a man can create a child without a woman, or the other way around. Minerva, it is told, sprang from Jupiter’s beard; Juno came from the foam of Vulcan. The ancient tales tell us of shape-shifters (gods turning into lions), or of people bringing the dead from the underworld (Orpheus and Eurydice)- ridiculous and unbelievable tales, in other words. Nevertheless, Ermenric concluded that the ancient authors are worth reading, because their works

would help many to understand divine eloquence. To make his point, he refers to an old anecdote, here indeed wrongfully ascribed to Ennius: When Ennius was asked to explain why he was reading Vergil, he replied that 'it is possible to find gold in dung'. 'And thus' Ermenric states, '*Et quia, prout nosti, sicut sterco parat agrum ad proferendum satius frumentum, ita dicta paganorum poetarum licet faeda sint, quia non sunt vera, multum tamen adiuvant ad percipiendum divinum eloquium.*' ('Just as dung helps the field to become fertile, so do the words of pagan poets – even when they are dirty, as they are not true, they still greatly help the understanding of divine eloquence')

Latijn:

De originele Latijnse brief is te vinden in de volgende digitale collectie: *Epistolae Karolini Aevi III*, ed. Dummler & Hampe, no. 41, 563 https://www.dmgh.de/mgh_epp_5/index.htm#page/536/mode/1up
Deze is te lang om als bijlage bij te voegen.